3

OSMANLILAR'DA RAİYYET RÜSÛMU*

I.

A. *Çift-resmi sistemi:* I. ÇİFT-RESMİ, MENŞEİ, YEDİ KULLUK, ARAZİ-HÂNE VERGİSİ, MİKTARI; II. CABA, KARA VE MÜCERRED RESİMLERİ; III. BENNAK-RESMİ, IV. DÖNÜM-RESMİ VE TÜTÜN-RESMİ, V. RAİYYET RÜSÛMU, MUÂFİYETLER VE SINIFLAR NİZÂMI.

B. *I spence:* MAHİYETİ, BÎVE-RESMİ, MİKTARI, MUÂFLAR.

Osmanlı İmparatorluğu gerçek ve kesin bir şekilde Fatih Sultan Mehmed devrinde kurulmuştur[1]. Olağanüstü fütuhat ve kuruculuk faaliyetine muvazi olarak kanûn koymada da, onun devri misli görülmemiş bir gelişmeye şahit olmuştur. Bu hukukî faaliyet, bir İslâm devleti olan Osmanlı devletinde, tabiatile ancak örfî hukuk, yani doğrudan doğruya Padişah'ın iradesinden doğan ve ona dayanan hukuk[2] sahasında olabilirdi. Hudutsuz bir otorite tesisine muvaffak olan ve yalnız yerleşmiş âdetler ve müesseseler değil, şeri'at karşısında da oldukça bağımsız hareket eden bu serbest fikirli Osmanlı hükümdarı, örfî hukuk sahasını ziyadesile genişletmiş ve kuvvetlendirmiştir. Hatta, esas itibarile islâmî mefhumlara aykırı olarak kanûnnâme tertip ve ilân etme cesaretini gösteren ve böylece haleflerine örnek olan ilk Padişah da odur. Burada şunu da kaydetmelidir ki, Fatih'in asıl kanûn koyma faaliyeti, hüküm (ferman) şeklinde çıkardığı idare ile ilgili hususî kanûnlarda görülür. Bunlar bugün dağınık haldedir[3]. Onun, biri devlet teşkilâtı, diğeri reâyâ için tanzim ettirdiği iki umumi kanûnnâmeye gelince, bunlar da, itiraf etmelidir ki, henüz esaslı bir tahlil konusu olmamıştır. Onun reâyâ hakkındaki kanûnnâmesi, elimizde raiyyet rüsûmu-

---

* *Belleten* cilt: XXIII, (1959), 575-610.

[1] Bak. *Mehmed II*, İslâm Ansiklopedisi, 73. cüz (1956), 506-535.

[2] Kanûn-hükümlerinde şu klişe tipik mânalıdır: *"Kanûn emr edüb buyurdum ki"* (bak benim, "Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleten*, no. 44, vesika 10).

[3] Bugün bu nevi kanûnları, Fatih devrine ait maliye *mukata'a defterleri, tahrir defterleri, kadı sicilleri* gibi resmi defterlerde bulmaktayız (Bak. *Belleten*, no 44, s. 693-708, keza R. Anhegger-H. İnalcık, *Kanûnnâme-i Sultânî ber mûceb-i 'örf-i Osmânî*, Ankara 1956).

nun menşe ve mahiyeti hakkında en eski ve mühim kaynağımızdır. Tetkikimize onun tahlili ile başlayacağız[4].

Bizzat kanûnnâmenin sistematizasyonu, konumuz bakımından dikkate değer.

Reâyâ kanûnunun ilk üç faslı, ceza maddelerini ihtiva eder[5]. Ceza kanûnları, hıristiyan-müslüman bütün tebaa için müşterektir. Fakat 4. fasıl, birincisi Müslüman reâyâya, ikincisi yürüklere, üçüncüsü Hıristiyan reâyâya ait olmak üzere üç kısımdan mürekkeptir. Bu taksim şekli devlet içinde tebaanın üç büyük grupa ayrılışını inikâs ettirmektedir[6]. Müslüman ve Hıristiyan reâyâya ait kısımlar, reâyâ ile timarlı sipahi arasında vergi münasebetlerini düzenleyen kaideleri ihtiva eder. Orada, evvelâ timara dahil vergilerin iki esaslı unsuru, yani *a'şâr ve rüsûm-i raiyyet* ele alınmış, ondan sonra angaryalar ve nihayet pazar bacları gösterilmiştir. Müslümanlara ve Hıristiyanlara ait iki kısımda bu konular, paralel olarak aynı sıra ile ele alınmıştır. Bazı noktalarda, yani koyun-resmi, baclar, a'şâr ve bir kısım angaryalara ait maddelerde iki kısım arasında esasa ait farklar yoktur. Buna mukabil *raiyyet rüsûmu* denilen şahsi vergilerde müslümanlar ve Hıristiyanlar ayrı esaslara tâbidirler. Evvelâ müslümanların tâbi olduğu *çift-resmi* sistemini, sonra Hıristiyanlara ait *ispence* resmini ele alacağız.

A. Çift-Resmi Sistemi

I. *Çift-resmi:* Herhangi bir incelemeye girişmeden önce, ilkin, Fatih Kanûnnâmesinin Dr. Fr. Kraelitz-Greifenhorst tarafından yapılan neşrini yazma me-

[4] Bu kanûnnâme, tedvin edilmiş en eski Osmanlı kanûnnâmesidir. Bugüne kadar malûm tek nüsha II. Bayezid zamanında H. 893, Cemâziyelâhire sonlarında (2-10 Haziran 1488) yapılmış bir istinsâhtan ibarettir. Aslı, öyle görünüyor ki, 1453 tarihlerinde meydana getirilmiş olmalıdır (bak. Kraelitz-Greifenhorst, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte,* I (1921-22), s. 18; benim, "Osmanlı Hukukuna Giriş", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt XIII, sayı 2, s. 112. Oradaki delillere şu da ilâve olunabilir: Anadolu eyâletinde çift-resmi 1458 tarihinde 33 akçaya çıkarıldığı halde kanûnnâmede buna ait hiç bir işaret yoktur. Halbuki teşkilâta ait kanûnnâme, Fatih'in son zamanlarına aittir (bak. M. Arif bey neşri. Mukaddime, *TOEM,* ilâve, 1330). Bu kanûnnâmelerin tertibile İmparatorluğun kuruluşu arasındaki münasebeti, teşkilat kanûnnâmesi dîbâcesindeki şu ibâre de açıklar: *"Eyyâm-i saltanatlarında bunca fütûhât-i azîme müyesser olub husûsâ hâlâ dâru's-saltanat olan ..... Kostantaniyye fethi müyesser oldukda sâbıkâ ecdâd-i izâmları zamanında olan kavânîn-i mazbûta defter olunmayub".* II. Murad devrine ait defter ve vesikalar göstermektedir ki, reâyâya ait bu kanûnlar daha önce imperatorlukta cârî bulunuyordu. Fatih'in yaptığı şey, bu kanûnların umumî esaslarını bir kanûnnâme halinde tedvin ettirmekten ibaret olmalıdır. Madde ve fasıl üzerine kanûnnâme tertibi fikri şüphesiz İslâm fıkhı tesirindedir.

[5] Kanûnnâmenin sistematiki hakkında bak. "Osmanlı Hukukuna Giriş", s. 116-120.

[6] Sancak kanûnnâmelerinde (bak. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları,* I, *Kanûnlar,* İstanbul 1943) ve S. Süleyman Kanûnnâmesinde anahatları ile aynı tertip sırasını bulmaktayız.

tinle karşılaştırmak ve asıl metni tesise çalışmak gerektir. Zira kanûnnâmeyi bulmuş ve yayınlamış olan Avusturyalı âlimin mesaisi, Osmanlı tetkiklerinin o zamanki durumuna göre takdire şayan olmakla beraber, metnin konumuzu ilgilendiren kısmını tamamile anlayamadığı yaptığı tercümeden meydana çıkmaktadır. Eldeki metin 893 H./1488 M.'de yapılmış geç bir istinsâhtır ve bizzat müstensih bazı terimlerin ve maddelerin mânasını anlamadığı için kopyada hatalar yapmıştır. Elimizdeki metin şudur:

« بر چفت يلده خدمت اوچ چفت[7] ويره بري اوراق و بر دكان وبر قكلي اودين بيوندرق رسمي اكي آقچه و يره بو يدي قوللقدن اتوري اقچه النسه يكرم اكي اقچه النه و بنلاكدن اوچ ويخود الت ويا طقوز اقچه النه (Kraelitz neşrinde madde 1-4)...وداخي تاتار يوروكه بو عادت يوقدر زيراكه بونلر اشكونجيدر (Kraelitz, m. 8) بر كشي باركيريله كسب اتسه يلده اون آقچه ويره شهرده كي نسنه ويرميه (Kraelitz, m. 9) ... و چلتو كجنك كي چفتي اولايرلو كبي يدي خدمت ويرميه سواري اوچ خدمت الا بلنمزسه الت يا طقوز آقچه الا (Kraelitz, m. 14) ... و تاتاروك چفتلوسندن اوچ قوللق و غله سندن اونده وسلارلق النه چفتسوزينه قللق يوق (Kraelitz, m. 16) ... و تاتار رعيت كي بر دوته يلده بر چفت بر اوراق و بر قكلي اودين ويررميش اما اشكونجسي ويرمزمش كرو اول قانون اوزره مقرر اولا (Kraelitz, m. 25) ... و كويده اتوران صنعت اهلي چلاه ودرزي وباپوججي و دمورجي و كمورجي و بونلروك امثالي و غيري يلده اوچ خدمت ويا اوچ آقچه ويره زياده صنعت اهلي در ديوب كوجيله اش اشلتميالر و تعدي ادپ نسنه لرين الميالر مكركي ايل نرغنه راضي الوب ارادتيله اشليالر (Kraelitz, m. 28)»

[7] Aslında böyle. Fakat Kraelitz'in teklif ettiği gibi *üç akçe* değil *üç hizmet* olmalı, karşıla. madde 28. Biz, *Viyana Millî Kütüphanesi*'ndeki yazmanın (A. F. 554, v. 2-7) mikrofilmini kullandık. Bu mikrofilmi bana göndermek lütfunda bulunan Dr. Kreutel'e burada teşekkür etmek isterim. Ö. Barkan (mez. eser, s. 387 vd.) Kraelitz'den yaptığı iktibasta onun hatalarını tekrarlamıştır.

Kraelitz bahis konusu yedi hizmetin neden ibaret olduğunu tâyin edememiştir. 1-4. maddelerle 9. madde, 14. madde, 25. maddeyi tercümesi doğru değildir[8]. 1-4. m. Türkçe metin aslında şöyle olmalıdır:

"1. Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akçe vere (karşıla. madde 15 ve 28) [ve] *bir orak ve bir döğen ve bir kağlı odın, boyunduruk-resmi iki akça vere. 2. Ve benlakden üç [hizmet] veyahud altı veya tokuz akça alına".* Bu metnin mânası bugünkü Türkçemizle şöyle ifade edilebilir: Bir çift tasarruf eden raiyyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akça vere, bundan başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kagnı odun vere ve ayrıca boyunduruk-resmi olarak iki akça vere, bu yedi kulluk (hizmet) yerine para almak lâzım gelse 22 akça alına. Benlakden üç hizmet veya bunun karşılığı olarak altı veya dokuz akça alına.

Metni bu şekilde tefsir için elimizde, bu maddelerin tatbik şekillerini gösteren çağdaş tahrir defterleri vardır. 859 H. /1455 M. tarihli bir Paşa sancağı defterinde Pravadi'ye ait şu kayıtlar[9], bizim için mühimdir: *"Karye-i Deñizlü: raiyyet, çiftlü 1, bennak 1, yürük 1; Çiftlik-i Bahadır Beg, mülk-i mezkûr; Çiftlik-i Doğancı İsmail, sonra mülk olmuş. Hâsıl: Buğday 9 mud 4 kile, arpa 3 mud 2 kile, yulaf 4 mud, çavdar 17 kile. Hizmet-i reâyâ içün her çiftlüden birer araba odın ve bâki hizmet orak ve döğen alınurmış, hâsıl satılmaz kendülere sarf olunurmuş".* Aynı defterde yine Pravadi'de Padişah hâsları arasında on köye ait 152 çiftlü 42 bennak ve 4 arabacı üzerinde şu kayda rastlıyoruz: *"Hizmet-i reâyâ içün arpa kile 468, odın araba 156, saman araba 78, ot araba 156, resm-i boyunduruk 312, bennakden fî 10, 420".* Hâsların yekûnunda da şu fıkra vardır: *"Hâsıl ez odın, ot ve saman ve bâdihavâ: 10644".* Nihayet şunu da kaydedelim ki, Tekfur-dağı (Tekirdağı), Çirmen, Zagra-Yenicesi, Ergene ve Hâs-köy defterinde[10] *çift* ve *bennak* resimleri daima *hizmet-i reâyâ* tâbiri altında zikredilmiştir. Bu kayıtlardan anlaşılmaktadır ki, *hizmet-i reâyâ* olarak her çift sahibinden 3 kile arpa, bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot, 2 akça resm-i boyunduruk ve her bennakden 10 akça alınmaktadır. Burada *ot*, şüphesiz Fatih kanûnnâmesindeki *orak* hizmetine, *saman* ise *döğen* hizmetine karşılıktır. Birinci kayıttan, saman ve otun aynen alınması veya satılması, mümkün olduğunu öğreniyoruz.

[8] Almanca tercüme, s. 37-41.

[9] Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet kitapları, yazma ortaboy no. 89, eb'adı 10.5X29; başı noksan, defter-i mücmel, 257 sahife. Defterdeki kayıtlar, Rumeli Beylerbeyi Karaca Beyin sağlığında (ölümü 1456) yapılmıştır. H. 859/1455 tarihinde imparatorlukta umumî bir tahrir yapıldığı, bu tarihe ait müteaddid defterlerin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Bu Paşa sancağı defteri de aynı tarihte meydana getirilmiş görünmektedir.

[10] Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü (İstanbul), Maliyeden Müdevver Defterler, muvakkat tasnif no. 180.

Evvelâ Fatih kanûnnâmesindeki *"üç gün hizmet (kulluk)"* maddesini inceleyelim. Orada reâyâ için *hizmet ve kulluk* tâbirleri müteradif olarak kullanılmıştır[11]. *Kul*, 15. ve 16. asır türkçesinde satın alınmış esir mânası yanında Padişahın tebaası, raiyyet mânasını aldığı gibi, *kulluk (kula mahsus şey)* tâbiri de diğer mânaları yanında *raiyyetin mükellef olduğu hizmet* mânasına kullanılmıştır[12]. 1519 t. Rum (Sivas-Amasya) kanûnuna göre[13] *"çift yazılan kimesne her yıl timar-erine birer gün kulluk ederler imiş"*. 17. asra ait bir kanûnda[14] bu kulluğun mahiyeti daha açık bir şekilde şöyle ifade edilmiştir: *"Sipâhîlere hâssa kaydolunan çayırların, raiyyetleri biçüb yerinde yığarlar, evlerine götürmezler ve üç gün hizmet etmek dahi borçları değildir, sipâhîler cebr etmek istediklerinde hâkimü'l-vaki olanlar men' edeler"*[15]. Bizzat Fatih kanûnnâmesinin Hıristiyan reâyâya ait kısmında şu hüküm de bu bakımdan dikkate değer: *"Beğlik bağ var ise, raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede"*. Nihayet 1540 t. Diyarbakır (Diyârbekr) kanûnundaki[16] şu madde bu hizmetin paraya çevrilebildiğine dair başka bir delil vermektedir. Bu kanûnda deniyor ki: *"Bir hâneye üç gün ırgadiye*[17] *bağlanmışdır ve her gün ikişer akça takdir olunmuştur ki, her hâneye altı akça olur, gerekse sipâhîlerine üç gün ırgadlık işleyüb gerekse akçasın alalar"*.

Kanuni Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında terip ettirdiği kanûnnâmesi[18], üç kulluktan başka diğer hizmetlerin para olarak karşılığını öğrenmemize yardım etmektedir. Orada Semendere (Smederovo)'ya ait hususî kanûnlardan bahs olunurken şu fıkra geçer:[19] *"Vilâyet-i mezbûreae her raiyyet baştinadan baştinaya*

[11] Sah. 16 madde I.

[12] H. 982 t. Ortakcı kullara ait kanûnnâmede (Barkan, s. 104-5): *"keferesi Dârü'l-harbden getürülmüş ortaklar..... süvariye üç kulluk verürler, cemâ'at-i ellicyân süvâriye iki kulluk verirler, cemâ'at-i gebrân-i ellicyân suvarına iki kulluk yerine altışar akça verürler"*.

[13] Barkan neşri, *Kanûnlar*, s. 110.

[14] *Kanûnnâme*, yazma T. T. K. kütüphanesi, y. 34, s. 59.

[15] Karşıla, yayınladığım *Avlonya kanûnnâmesi (Süret-i Defter-i Sancak-i Avlonya*, Ankara 1954, s. 125) ve *Ohri kanûnu*, (Barkan, *Kanunlar*, s. 295, madde 16).

[16] *Kanûnlar*, s. 132, madde 8.

[17] *Irgadiye* kelimesi *kulluk*'an karşılığı olarak kullanılmaktadır: *"Irgadiye diye kulluk"* (Erzurum kanûnu, t. 1540, Barkan neşri, s. 167).

[18] Süleyman Kanûnnâmesini ilkin yayınlayan M. Arif beğe göre (*TOEM* ilâve, 1329, d) bu kanûnnâme 1521'den önce tanzim edilmiş olmalıdır. Fakat zikrettiği kanûn maddeleri Belgrad'ın o zaman Dârü'l-Harb olduğunu ispat etmez. Ancak 934 H. tapu defterinde (*Kanunlar*, s. 325) Semendere Eflaklarına ait kanûnda şu madde dikkate değer: *"Eflakların) hizâne-i âmireye verdikleri 83 akça üzerine 7 akça daha ziyâde olub cümle florileri 90 akça olub"*. Halbuki Süleyman Kanûnnâmesinde hâlâ 83 akça görmekteyiz. Buna göre Kanûnnâme herhalde 934 (1527/28)'den önce tanzim edilmiş olmalıdır. H. 928-929'da Kanûn'nin umumî bir tahrir yaptırdığını biliyoruz. Süleyman kanûnnâmesinin tanzimi bu tahrirle ilgili olabilir.

[19] M. Arif, neşri, *TOEM*, ilâve, 1329 H., s. 36. Karşıla, Hamid Hadjibegic, *Kanun-nama Sultana Suleymana zakonodavca*, (Glasnik zemalskog Muzea u Sarajevu, Nova Serija, T. IV-V (1949-

harman vaktinde bir araba otluk ve bojikde[20] *birer araba odun verirler, mevsimlerinde otluk ve odun almasalar yedişer akça otluk içün ve üçer akça odun içün alınur".*

Boyunduruk-resmi'ne gelince[21], Fatih kanûnnâmesinde ve Paşa sancağı defterine iki akçadır. Büyük bir ihtimalle bu resim, köylünün arabası veya kagnısile yaptığı hizmet karşılığında alınmakta idi ve öyle görünüyor ki, en çok suistimale müsait bir hizmet olduğundan, erkenden yalnız nakden ödenen bir resim haline getirilmişti. Bununla beraber sipahilerin, meselâ Avlonya'da reâyâya üç gün bedeni hizmeti ve arabasile ot taşıma hizmetini, resim aldıktan sonra da yaptırmağa çalıştıklarını, fakat merkezi idarenin bunu şiddetle men' ettiğini görmekteyiz[22].

Dögen hizmeti, Paşaeli defterinde gördüğümüz yarım araba samandır; köylünün dögen sürdükten sonra hâsıl olan samandan sipahinin hayvanları için yarım araba vermesi mükellefiyetidir. Bunun para olarak karşılığı da yedi akçadır.

Bu suretle yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle tesbit edebiliriz:

3 gün şahsî hizmet veya 3 akça,
Orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akça,
Dögen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akça,
Bir araba (kağnı) odun veya 3 akça,
Boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akça.

Fatih kanûnnâmesinde *"bu yedi kullukdan ötürü akça alınsa yirmi iki akça alına"* fıkrası bu şekilde açıklanmış sayılabilir[23]. Bu yirmi iki akça ise, *çift-resmi*'nden başka birşey olmayıp imparatorluğun büyük bir kısmında asırlarca bu nisbeti muhafaza etmiştir.

Raiyyet rüsûmunun menşei meselesini münakaşa ederken tafsilâtile göstermeğe çalışacağımız gibi, *çift-resmi* yahud *kulluk-akçası*[24] veya *raiyyet-resmi*, köylü

50), Kanûnnâmenin bu Sırpça tercümesi Bosna'daki başka nüshalar da kullanılmak suretile yapılmıştır. Kanûnnâme metninin yeni bir neşri zarurîdir.

20 M. Arif neşrinde bu kelime okunamamıştır. *Bojik* slavca Milâd-ı İsa'dır.

21 *Boyunduruk* kelimesi *Dîvanu Lugât-it-Türk*'de bugünkü yaygın mânasile mevcuttur.

22 Bak. mezkûr *Avlonya kanûnnâmesi*, s. 125.

23 *Ot, odın (odun)* hizmetlerinin paraca karşılığı bazı bölgelerde farklı nisbetler gösterir, ileride buna ayrıca temas edeceğiz.

24 *"Çift-akçası ki ona kulluk-akçası derler".* (T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler ve Tatarlar,* İstanbul 1957, s. 49).

ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir. Bununla beraber Osmanlı devrinde de bu hizmetlerden bir kısmının bazı yerlerde aynen devam ettiğini gördük. Osmanlı çift-resmi, bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsî bir vergi veya bir hane vergisi olarak görünür.

Tam çift-resmi veya nîm (yarım)-çift-resmi bahis konusu olduğu zaman bu resim, herşeyden evvel toprağa bağlı sayılmıştır. Fakat yarım çiftten aşağı toprak tasarruf eden köylü için, evli olup olmadığı verginin mikdarını tâyin eden esas âmildir.

Çift veya *çiftlü*, bir çiftlik genişlikte, *nîm-çift* ise onun yarısı kadar bir arazi parçasına tapu ile tasarruf eden köylüdür[25].

Konya kanûnnâmesindeki (1528) tarife göre[26] *"...bütün çiftlik a'lâ yerden altmış dönüm ve evsat yerden seksen ve doksan dönüm ve ednâ yerden yüz ve yüz-yirmi dönüm demişlerdir, ammâ beyn'en-nâs meşhûr ve ma'rûf olan çiftlik oldur ki, bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ede, ehâlî-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler, mikdarda Bursa müddile oniki müdlük yerdir, Konya müddile sekiz müdlük olur, bilfi'l ma'mul olan kile ile altı müdlük yer olur"*[27]. Sirem'de bir çiftlik, hâs yerde 60, a'lâ yerde 70-80, evsatta 100-120, ednâda 150 dönüm olarak hesaplanıyordu[28]. Bir dönüm, bir çok kanûnnâmelerde boyu ve genişliği kırkar adım olan bir saha olarak tarif olunmuştur. Bugün dönüm ortalama 1000 m^2 olarak kabul edilmektedir[29]. Defterde *çift* veya *nîm-çift* yazıldığı halde sipahi fazladan şüphelenir ve yerin hakikî yüzölçümünü bilmek isterse, ölçer ve fazlası için dönümüne

25 Tapu ile tasarruf için Bursa kadısı önünde yapılan şu muâmele örneğini bir misâl olarak veriyoruz: *"Sebeb-i tahrîr oldur ki, mahrûsa-i Bursa tevâbiinde Depecik nâm köy sınırında olan Güvendük-Lala çiftliği nâm çiftliğün suvarîsi Silâhdar Mehmed ikrâr edüp eyitti kim, mezkûr çiftliği cemî' hudûdu ve hukûku ve tevâbi'iyle ve levâhikiyle öşr ve salarlık ve sâir rüsûm-i örfiyye tarîkiyle hâmil-i mektûb Mehmed oğlu Hızır'a üç yüz akça tapusun alub verdüm ki, ba'd'al-yevm mutasarrıf olub rüsûm-i örfiyyesin vere dedi".* (Bursa Müzesi, *Şeriyye Sicilleri,* no A 3/3, 410 b., Zilhicce 885).

26 Barkan, *Kanunlar,* s. 47, m. 17.

27 Halbuki Süleyman Kanûnnâmesinde (s. 54) Bursa havalisinde bir çifte dört mud tohum ekilmesi gerekirdi. Fatih Kanûnnâmesine göre (Fasl-ı Râbi', madde 7) 2 müd normaldir.

28 Keza karşıla. Diyarbekr kanûnnâmesi (1540), *Kanûnlar,* s. 131, m. 5: 80 dönüm a'lâdan, 100 evsattan, 150 ednâdan. Dağlık yerlerde çiftlik hesabı yoktur.

29 Başka bir tarife göre (*Millî Tetebbular Mecmuası,* I, 99) çiftlik *"derzi arşunile eni-boyu 75 zirâ'dır"* (Bir tezi arşını=66 cm).

muayyen bir resim, *dönüm-resmi* alırdı[30]. İhtilâf halinde Hazîne-i Âmire'de saklanan iki başı möhürlü *mesâha urganı* istenirdi[31].

Osmanlı kanûnnâmelerinde ve defterlerinde çift, *bir çift öküz, çiftlik* ve bir *çiftlik sahibi köylü* mânalarında geçer, fakat umumiyetle terim olarak, çiftlik ile müteradif kullanılır. Musul sancağında bazı sipahiler çifti, bir çift öküz mânasında anlayarak iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan, çift-resmini o nisbette bir kaç kat almağa çalışıyorlardı; bunun üzerine merkezi idare çiftle arazinin murad edildiğini açıklayan bir emir göndermiştir[32].

Bir çiftçi ailesine yetecek genişlikte küçük zirai işletmeler teşkil eden bu reâyâ çiftliklerinin parçalanmamasına devlet büyük önem verirdi. Buna dair kesin kanûnlar çıkarılmıştı: *"Çiftlik ve baştina paralanub bozulması kat'iyyen câiz değildir"*[33]. Ebussuûd'a göre bu, tamamile mâlî bir endişeden ileri gelmektedir. Çiftlik parçalandığı takdirde *"harâcları tevzi ve ta'yin olunmakda kemâl-i su'ûbet ve işkâl olub belki âdetâ muhâldir"*[34]. Çifte tasarruf eden bir raiyyet ölünce *"kaç oğlu kalursa atası çiftliğine muşâ' ve müştereklik üzere mutasarrıf"* olurlar[35]. Defterde çiftlik olarak kayıtlı bir toprak sahipsiz kalıp şunun bunun elinde paçalanabilirdi. O takdirde bu çiftliğin ihyasına ve resmini ödemeğe istekli bir raiyyet çıkarsa, kadı marifetile bu çiftliğe ait arazi kimin elinde bulunursa alınır ve ona verilebilirdi[36]. Bir çiftlik, en fazla nîm-çift olarak ikiye bölünmüş gösterilebilirdi[37].

"Resm-i çift arza bağlanmıştır" prensipi kanûnlarda sık sık belirtilir[38]. Tahrir esnasında deftere *çift* kayd olmayanlar, yani ellerinde bir çiftlik genişliğinde arazi bulunmayanlar, sonradan bu miktarda bir arazi tasarruf etseler, şahsî durumları ne olursa olsun, çift-resmi ödemek mecburiyetindedirler. Onun *bennak, mücerred,* dul veya askerî sınıfa mensup biri olması bir fark yaratmaz[39]. *"Zirâ i'tibâr arzadır". "Sagîr, hasta alîl dahi çift yürüdürse çift-resmi verir"*[40]. *"Mücerred, çiftlik duttuğu*

30 Bak. *Aydın kanûnu*, Barkan, *Kanunlar*, s. 10, m. 25.
31 Kanûnnâme, Ankara DTCF kütüphanesi İsmail Saip yazmaları no. 5120, s. 135a. *"Müsellemlik yerleri masâhat olunmağ içün hizâne-i âmiremden iki ucu möhürlü urgan ki binâ zirâı ile yetmiş beş arşundur, irsal olundu"*. (Başv. Arş. Mühimme def. no 23, s. 135).
32 *"Resm-i çift arza bağlanmışdır"* (Musul kan., Barkan, 175, m. 9).
33 Sofya kan, Barkan, s. 254, m. 13; *Millî Tetebbular* M., I, s. 99.
34 Üsküb, Selânik kan. mukaddimesi, Barkan, s. 299.
35 Aydın kan. (1528), Barkan, s. 8, m. 17.
36 Süleyman kan. s. 51.
37 Kangırı (Çankırı) kan., Barkan, s. 37, m. 14.
38 Bak. Musul kan., Barkan, s. 175, m. 9; Aydın kan., s. 8, m. 12.
39 Aydın kan. aynı yer.
40 Silistre kan., Barkan, s. 279, m. 7.

takdirde âdet üzere yirmi yirmi ikişer akça tamam çift-resmin verir"[41]. *Bennak* sonradan bir çiftlik arazi elde ederse, çift-resmine tâbi olduğu gibi *bennak-resmi*'ni de ödemeğe devam eder[42]. Şehirli, ziraat topraklarından bir çift tasarruf ederse, çift-resmi öder, fakat çifti bıraktığı anda bundan kurtulur; halbuki umumiyetle köylü reâyâ böyle bir halde çift-resmini ödemeğe devam eder[43]. Bu misâl, çift-resminin aynı zamanda şahsa bağlı bir vergi olduğuna başka bir delil sayılabilir. Mamafih Fatih kanûnnâmesinde[44], ve bazı sancak kanûnnâmelerinde[45] çiftliği elinden giden reâyânın, ancak *bennak (benlak)-resmi* ödediğini görüyoruz.

Diğer taraftan *çift-resmi*, bir çift toprak sahibi köylü ailelerinin ödedikleri bir hâne resmi olarak da görünür. Defterlerde *çift* ve *nîm-çift* olarak kaydolunan kimseler, umumiyetle bir *hâne* (aile) reisidir. Çift-resmile ilgili hizmetler umumiyetle hâne başına yüklenir. Osmanlı imparatorluğunda çiftçi ailesi, birçok Orta-çağ devletlerinde olduğu gibi, zirai işletmenin ve binnetice vergi sisteminin en mühim ünitesi olarak görünmektedir[46]. Fatih kanûnnâmesinin tahlili, çift-resminin menşede bir takım hizmetlerden ibaret olduğunu göstermiştir. 16. asırda ise, onun bu gibi feodal hizmetlerle münabeseti büsbütün unutulacak, nakdî maktu bir arazi vergisi olduğuna inanılacak, hattâ Ebussuûd, onu şer'î vergiler arasında mütalâa ederek *harâc-i muvazzafa* sayacaktır[47].

Çift-resminin mikdarı uzun zaman sâbit kalmış olmakla beraber bazı değişiklikler olmuştur. Aşağıdaki listede, çift-resminin muhtelif tarihlerde çeşitli bölgelerdeki nisbeti gösterilmiştir (isimler sancakların adlarını parantez içindeki rakamlar tarihleri gösterir)[48].

41 Gelibolu kan. (1519), Barkan, s. 235, m. 2.
42 Aydın kan. (1528), Barkan, s. 9, m. 20.
43 Silistre kan., Barkan, s. 275, m. 15, s. 282, m. 26; Aydın kan. (1528), s. 67, m. 3.
44 Kraelitz neşri, s. 24, m. 7.
45 Diyârbekr kan., Barkan, s. 132, m. 7; İç-el kan. (1584), s. 48, m. 6.
46 Orta-çağ cemiyetlerinde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de ekseriya toprağı işleyecek el topraktan daha mühim bir unsur sayılmıştır. Sipahiler arasında toprak münazaalarından ziyade raiyyet ayartmaktan doğan ihtilâflara rastlanmaktadır. Boş arazi üzerinde raiyyet toplayanlara devlet bir takım vergi muâfiyetleri tanımakta idi.
47 *"Çift-akçası adına harâc-i muvazzafa verüb"* Barkan neşri, Kanûnlar, s. 299.
48 Bu cetveli tanzim ederken başlıca şu kaynakları kullandık: Başbakanlık Arşiv Um. Md. tapu defterleri ve Maliyeden müdevver tasnif halindeki defterler; Belediye kütüp. Muallim Cevdet yazmaları arasındaki tahrir defterleri; Süleyman kanûnnâmesi; Ö. L. Barkan, mez. eser; R. Mantran et J. Sauvaget, *Règlements fiscaux Ottomans, Les provinces syriennes*, Institut Français de Damas, Beyrut 1951; *Kanûn-i Kanûn-name za Bosnaski, Hercegovacki, zvornicki, Kliski, crnogorski, skadarski sandzak*, Orientalnu Institut u Sarajevu, Monumenta Turcica Historiam Slavorum meridionalium illustrantia, T. I., serija I, zakonski spomenici sv. I, Sarajevo 1957

Akça	Sancakların Adları ve Tarihler
22	Gelibolu (1474 ve 1519), Tekfur-dağı (1455), Malkara (Mağalkara, 1456), Vize (Fatih devri sonları), Edirne (1528), Nigebolu (Kanuni devri), Silistre (1569), Sofya (1525), Üsküp (1455), Arnavud-ili (Fatih devri ve 16. asır), Bosna (1565), Sirem (III. Murad), Tırhala (1520)[49].
30	Aydın (1455), Menteşe (17. asır), Kara-hisar (17. asır).
32	Kütahya (1528).
33	Hudavendigâr (1487), Koca-ili (1624), Karesi (1576), Biga (1517), Bolu (1528), Aydın (1528).
36	Karaman (1528), İç-el (1584).
37	Ankara (1522).
40	Halep (1570), Trablus-Şam (1548), Şam (1570).
42	Hamid-ili (1528).
50	Malatya (1530), Diyârbekr (1540), Erzurum (1540) Musul (III. Murad), Harput (1518), Çemişkezek (1541), Mardin (1518).
55	Yeni-il (1583).
57	Çorum (1466), Çankırı (1578), Kayseri (1500).
100	Biga'ya tâbi Dimetoka karyesinde müslüman olmuş ortakçılar (1574).

Öyle görünüyor ki, İmparatorluğun teşekkül devrinde, 15. asır ortalarına kadar, çift-resmi daima 22 akça olarak kalmıştır. Ancak Fatih Mehmed 1458'de Anadolu sipahilerini, Rumeli'de, Macar ordusu karşısında kışın da seferde tutmak için Anadolu eyaletinde çift-resmi mikdarını yüzde elli arttırmıştır. Orta-Anadolu'da (Karaman, Ankara, İç-el) 36, 37 akça, Surye sancaklarında 40 ve Doğu-Anadolu sancaklarında 50 akça olarak tespit edilmiştir. Yeni-il ve Çorum, Çankırı-Kayseri bölgeleri en yüksek nisbetleri göstermektedir. Osmanlıların, Doğu-Anadolu'da ve Surye'de çift-resmini bir takım eski ağır vergileri muâdil tutarak koyduklarını biliyoruz[50], bu sebebden nisbetin yüksek bulunduğunu tahmin edebiliriz. Anadolu'da çift-resminin 33 akçadan fazla olduğu yerlerde, sancak-beği ve su-başı için hisse

[49] Tırhala kan. (Barkan, s. 289, m. 4) 26 akça çift-resmi ve 11 akça nîm-çift yazılıdır. Acaba 22 akça yerine bir okuyuş hatası olmasın?

[50] Bak. W. Hinz, *Das Steuerwesens Ostanatoliens*, ZDMG, B. 100, Heft I, s. 183.

ilâve edilmiş olduğunu ve ekseriya fazlalığın bu hisselerden ileri geldiğini görmekteyiz. Fakat bunun tarihi sebeblerini henüz tespit edemedik. Meselâ, Ankara'da timarlı sipahinin aldığı asıl çift-resmi 31 akçadan ibaret olup sancak-beği için ilâve edilen hisse ile 37 akçaya çıkmaktadır[51]. Keza, Hamid-ili'nde 42 akça çift-resminin 27 akçasını timarlı sipahi, 15 akçasını sancak-beği veya su-başı almaktadır. Viranşehir'de ve Bolu'nun bazı nahiyelerinde *"resm-i çift 43 akçadır, hakk-i sipâhî 33 akça ve hakk-i mîrlivâ ve zaîm on akçadır"*[52]. Fakat bu durum reâyâ ile sık sık anlaşmazlığa yol açtığından, Kanuni devrinde 1522'de Ankara sancağında, 1528'de Hamid-ili'nde çift-resmi tamamile timar-erlerine bırakılmıştır[53]. Gümüş akçanın kıymetinin azalması (bir Venedik altını, 1431'de 35 akça, 1488'de 49, 1510'da 54, 1590'da 120 akça idi) çift-resminin arttırılmasının sebeblerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Fakat 16. asırda Rumeli'de çift-resmi 22 akça olarak muhafaza olunduğu halde[54] Anadolu'da arttırılmasında, 1458'de olduğu gibi, bir takım hususî tarihî sebebler olmalıdır.

Çift-resmi ve nîm-çift-resmi, her zaman beraber nazarı itibara alınmış olup çift-resmi için söylediğimiz esasların hepsi nîm-çift-resmi için de doğrudur. Ancak nisbetler yarı yarıyadır.

Çift-resmi ve bağlantılarının *(bennak, mücerred-resmi)* tahsil zamanı harmandan sonraya rastlardı; fakat 1487 t. Hudavendigâr kanûnnâmesine göre, orada, o tarihten sonra bu verginin tahsil zamanı mart ayı olarak tespit olunmuştur. 16. asra ait sancak kanûnnâmelerinde ise, umumiyetle 1 Mart kabul edilmiştir. Bu suretle tarih tespitinin idarî bir faydası vardı: Bir timarda tevcih tarihi 1 Mart'tan önce olan sipahi o senenin çift resmini alırdı[55].

Nîm-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, ekinlü veya çiftlü bennak, caba bennak, kara veya mücerred adile farklı vergilere tâbi idiler.

II. *Caba, Kara ve Mücerred resimleri:* Kayseri kanûnnâmesine göre (tarih 1500)[56] *"Caba oldur ki, çifti ve hiç yeri olmaya"*. Başka bir tarife göre[57] *"Caba mücerred* (evlenmemiş, bekâr) *olan fukarâ-i reâyâya ve babasile olup müstakil kisb*

[51] Barkan, s. 34.

[52] Süleyman kan. 29; Bolu kan., Barkan, s. 29, m. 7.

[53] Barkan, s. 33.

[54] Kili şehri reâyâsı 12 akça çift-resmi öderken 16. asır ortalarında 22 akçaya çıkarılmıştır (Silistre def. Başv. Arş. tapu def. no. 483).

[55] Barkan, s. 281, m. 18.

[56] Barkan, s. 57.

[57] Karaman kan. (1528), Barkan, s. 47, m. 18.

eden mücerrede derler, müstakil kisbi olmayana mücerred derler, kat'â resim alınmaz".

Caba kelimesi *Divânü Lugâti't-Türk* (yazılışı M. 1071)[58]'de soysuz, aşağı sınıfdan adam mânasını taşıyan *cabak* kelimesile aynı olmalıdır. Mücerredlik (bekârlık) herhalde cabanın esas vasfı değildir. Caba, toprağı olmayan fakir köylüdür. Ona, evli ise *caba-bennak* denir.

Süleyman kanûnnâmesindeki tarife göre[59] *"ez'af-i reâyâ ki, bazı nevâhîde kara tesmiye olunur, resim altı akçadır, ammâ himâyet olunmak emr-i müstahsendir".* 1528 t. Kütahya kanûnunda da[60] *"Ez'af-i reâyâya kara tesmiye olunur, resmi altı akçadır".* Yürüklerde de koyunu kırılan ve koyun adedi 26'dan aşağı olanlar *"kara tesmiye olunur, on üçer akça resm-i kara"* alınır[61].

Kara, çok eski devirlerden beri Türk kavimleri arasında, avâm, aşağı sınıf halk için kullanılan bir tâbirdir[62].

Diğer taraftan kayda değer ki, 1455 Aydın tahrir defterinde[63] nîm-çiftten sonra *çiftlü-kara* ve *caba-kara* grupları zikredilir. *Çiftlü-kara* 12 ve *caba-kara* 5 akça resim öder, bennakden bahis yoktur. Burada *çiftlü-kara* şüphesiz *bennak* yerindedir; nîm-çiftten aşağı arazisi olanlar veya topraksızlar umumi olarak *kara* sayılmıştır. Fakat daha sonraki bir Aydın defterinde (tarihi 1528)[64] *"kisbe kâdir mücerredi kara kayd olunup"* altı akça resme, bennakler ise 12 akça resme tâbi tutulmuşlardır. Görülüyor ki, bu tarihte *kara* sıfatı bekârlıkla birleştirilmiş ve evliler başka taraflarda olduğu gibi *bennak* adı altında gösterilmiştir.

Mücerredlerin, yani bekârların durumu bölgesine göre değişmektedir. Evvelâ bazı bölgelerde bunlar tamamile vergiden muâf tutulmuşlardır[65]. Bazı bölgelerde ise,

58 Besim Atalay neşri, I, 381-2, Dizin, s. 120.

59 Sahife 29.

60 Barkan, s. 23, m. 2.

61 Yeni-il kan. (1583), s. 77, m. 5.

62 Orhon Kök-Türk kitabelerinde *kara-budun* için bak. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları,* I, İstanbul 1936, indeksi; *Divânü Lugât-it-Türk*'de (Dizin, 266) *karaçi:* kapıları dolaşan dilenci. Asiller ve avâm mânasına *ak-sügek ve kara-sügek* için bak. Z. V. Togan, *İbn Fadlân's Reiseberichte,* Exk. 100.

63 Başv. Arş. tapu M. I-1.

64 Barkan, Aydın kan. (1528), s. 8.

65 Meselâ Kangırı (Çankırı, 1578) s. 36, m. 7: *"Defâtir-i 'atîkada mücerredlerine resm takdîr olunmayub".* Bolu kan. (1528), s. 29 m. 9:*"Defterde mücerred kaydolunan kimesnelerden resm kaydolunmadı, ammâ defterde mücerred kaydolunan kimesneler teehhül etse veya ehl-i kisb olsa bennak resmi verir".* Yeni-il (1583) s. 76: *"Mücerredlerinden teehhül etmedikçe nesne alınmazmış".*

iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan bekârlardan resm-i mücerred adı altında 6 akça bir resim alınmakta idi. Bazı kanûnlar, bu zamanı ergenlik (bulûg) çağı[66] bazıları ise daha açık bir şekilde 20 yaş[67] olarak tâyin etmişlerdir.

Fakat Hudavendigâr kanûnunda yazıldığı gibi[68] *"ehl-i kisb olmayan mücerredlerden nesne alınmaz, defterlerde dahi üzerlerine resm kayd olunmamıştır".* Kazanç sahibi olan mücerredleri bir kanûnnâme, *"atalarına hizmet eder olmayub alâhide kendü öz kârlarında"* olan gençler şeklinde tarif eder. Bu gibi delikanlılar, toprak işçisi olarak veya başkalarının arazisini kiralayarak kazanç sağlayanlardır[69]. Bunlar şahsen üzerine yazıldıkları, raiyyeti oldukları, sipahinin timarı dışında çalışmakta serbesttiler ve bu bakımdan çift sahibi reâyânın tâbi olduğu tahdidlerden âzâde idiler. İşledikleri toprak, başkasının tapu ile sipahiden alınmış arazisi değilse, o zaman o sipahiye toprak için dönüm resmi öderlerdi[70]. Kendi sipahilerine ise, *mücerred-resmi* yahut *kara-resmi* öderlerdi.

Umumiyetle *mücerred-resmi,* 16. asırda daha geniş bir şekilde uygulanmış görünmektedir. Fatih kanûnnâmelerinde *kara-resmi* ve *mücerred-resmi*'nden ayrıca bahs edilmemiştir. Bununla beraber bu kanûnnâmenin yazıldığı tarihlerde bazı tahrir defterlerinde (Aydın, Çorum)[71] kara veya mücerredlerin kaydedilmiş bulunduğunu görmekteyiz. Fatih kanûnnâmesinde yalnız köyde sanatla uğraşanların *"üç hizmet veya üç akça"* verecekleri belirtilmiştir ve öyle görünüyor ki, bunlar müteakip maddede zikredilen "yoksullar" arasına katılmıştır. Herhalde onların tâbi olduğu raiyyet-resmi 3 akça, kanûnnâmede en aşağı nisbettir. Bu üç hizmetin, senede üç gün sipahi için bedenen çalışmadan ibaret olduğunu yukarıda görmüştük. Esasen çift-resmine dahil diğer dört hizmet (ot, saman, odun, boyunduruk) ziraatle uğraşanların ve vasıtalara sahib olanların yerine getirebilecekleri hizmetlerdir. *"Üç hizmet veya üç akça",* vergiye tâbi en fakir reâyânın ödediği asgari raiyyet-resmi,

66 *"Kâr u kisbe kâdir ergenler"* (Karesi ka., s. 22, m. 2); "bâlig ve ehl-i kisb" (Kütahya kan. t. 1528, s. 23, m. 2).

67 "Bu vechile emr olundu ki yirmi yaşında ve dahi ziyade olan mücerred resm-i kara vere" (Aydın k. t. 1528, s. 10, m. 27).

68 Barkan, s. 2 m. 2.

69 Mardin kan., s. 158, m. 12, Musul kan., s. 175, m. 7; Diyârbekr kan. s. 175, m. 7. Diğer taraftan bazı kanûnnâmeler göre (Silistre kan., 1569, s. 278) *"Reâyânın yetişmiş kaç oğlu var ise her birinden altışar akça resm-i mücerred alınır".*

70 *Dönüm-resmi* için bak. ileride s. 47.

71 Çorum (Çorumlu) için bak. s. 63, Resim I.

yani *kara-resmi*nden başka bir şey olmamalıdır[72]. Sonraları asgari raiyyet-resmi, daima altı akça olarak muhafaza edilen *kara-resmi* veya *mücerred-resmi*dir. Yukarıda gördüğümüz gibi, çift-resmi bazı bölgelerde artırıldığı halde mücerred-resmi aynı nisbette kalmıştır. Yalnız Rumeli çingeneleri, *hâne ve mücerred* ayırd edilmeksizin 22 akça resim öderlerdi.

III. *Bennak (Benlak)-resmi:* Osmanlı vergi sisteminde bennak (باك) veya bazı bölgelerde eski devirlerde rastlanan diğer şekil ile benlak[73] (بلاك), evli raiyyet demektir. Bu vergi sisteminde, ailenin başlıca bir vergi ünitesi sayıldığını yukarıda işaret etmiştik. Evlilik, raiyyetin vergi mükellefiyetinde esaslı bir değişiklik meydana getirirdi. *Mücerred* evlenir evlenmez derhal *bennak* adı altında vergi mükellefiyeti bakımından yeni bir durum kazanırdı.

Reâyânın yetişkin oğulları *"resm-i kara altışar akça vereler ve evlendikten sonra bennak resmin vereler"*[74]. *"Defterde mücerred kaydolunan kimesneler teehhül etse veyahud ehl-i kisb olsa bennak-resmin virür ve yer dutsa duttuğu yerin mıkdarına göre resim (dönüm-resmi) virür"*[75].

Bennakler, *ekinlü (çiftlü)-bennak ve caba-bennak* olarak ikiye ayrılır. *"Bennak, hiç yeri olmayana veya nîm-çiftten eksik yeri olana derler"*[76]. *"Nîm-çiftlikten ekall yer tasarruf eden bennakden ki ekinlü kayd olunmuştur, resim 12 akçadır, caba-bennakden dokuz akçadır"*[77]. *"Caba oldur ki, çifti ve hiç yeri olmaya"*[78]. *"Bir raiyyetin iki üç akçadan 12 akçaya varınca yeri olsa ana ekinlü-bennak derler"*[79]. Biliyoruz ki, toprağına göre her 2-5 dönüme 1 akça dönüm-resmi takdir olunmuştur. Şu halde yukarıdaki ibâreye göre, ekinlü-bennakler, 4-10 dönümden 24-60 dönüme kadar tapu ile arazi tasarruf edenlerdir. Fakat meselâ, iki

72 H. 859/1455 tarihli Aydın mufassal defterine göre orada *kara-resmi* 5 akçadır. 1528 t. Aydın kanûnuna göre (Barkan, s. 12, m. 45) en fakir yörüklerden *3 akça kara-resmi, 3 akça ağıl-resmi* alınmaktadır.

73 Bennak kelimesinin Ermenice'den geçmiş olması ihtimaline ilk defa nazarımı Mr. J. Walsh çekti. Londra Üniversitesinde Ermeni tetkikleri mütehassısı Mr. C. Dowsett, Ermenice'de ev, ikametgâh mânasına gelen *bnak* (batı Ermenice'de telâffuzu *penag)* kelimesinin mevcud olduğunu teyid etti. Fiil halinde *benakel* veya *benakil (penagel* veya *penagil*), ikamet etmek, bir yerde oturmak demektir. Bununla Fatih kanûnnâmesinde ve 15. asır ortalarında ait bazı tahrir defterlerinde (meselâ Teke defteri, Başbakanlık Arşiv. Maliye def. no. 15) rastladığımız *benlak* ile *penag* arasında bir münasebet olup olmadığı meselesini dilcilere bırakıyoruz.

74 Aydın kan. (1528), s. 9, m. 22.

75 Bolu kan. (1528), s. 29, m. 9; Aydın kan. s. 6; Mardin kan., s. 158, m. 2.

76 Konya kan. (1528), s. 47, m. 18.

77 Hudavendigâr kan., t. 1487, s. 2, m. 2.

78 Kayseri kan., (1500), s. 57.

79 Koca-eli kan., (1624), s. 233, m. I.

dönümü bir akça resme tâbi araziden 28 dönüm tasarruf ediyorsa, 14 akça dönüm-resmi verir ve artık 12 akça bennak-resmini ödemez[80]. Fakat 20 dönüm işliyorsa, 10 akça dönüm-resmi değil, 12 akça bennak-resmi öder. Esasen, toprağına göre 30-60 dönümden fazlası, bildiğimiz gibi, nîm-çifttir, nîm-çift-resmine tâbidir.

Caba-bennak'ler, yani tapu ile tasarruf edilmiş toprağı olmayan evli reâyâ umumiyetle başkalarının tapulu topraklarında işçi olarak çalışırlar[81]; yahut sipahiden tapusuz olarak toprak alıp işlerler, bunun için dönüm-resmi öderler. Bazan beş on dönüm yer işleyen *caba-bennak*lerin yeni bir tahrirde kendi isteklerile ekinlü-bennak yazıldıklarını görmekteyiz[82]. Bunun sebebi, resm-i dönümle tapusuz tuttukları araziyi tapulu arazileri haline getirme isteğidir.

Ekinlü olsun *caba* olsun bennakler, tahrir-i vilâyet esnasında defterlere yazılırlar, başka deyimle muayyen bir sipahiye bennak-resmini vermek üzere kaydolunurlar. O andan itibaren onlar, o sipahinin *yazılı raiyyeti*'dirler. Bennak de mücerred gibi timar arazisini terk edib başka yerde çalışabilir, ancak raiyyet-resmini nereye giderse gitsin *yazılı* olduğu sipahisine ödemek mecburiyetindedir[83].

Bennak-resmi, hakiki raiyyet-resmi karakterini muhafaza etmiştir, ve ekseriya baş-vergisi sayılmıştır: *"Resm-i bennak baş-hakkıdır, kadîm kayd olduğu yere verir, defterlü reâyâ olduğu cihetle sipâhîsi resm-i bennakin alır"*[84]. 1578 t. Kangırı (Çankırı) kanûnu, caba-resminin arazi vergisi olarak tefsirini reddeder[85]. Hiç arazisi olmayan caba-bennakin bu resmi ödemesi, onun şahsa bağlı bir vergi olduğunu açık bir şekilde gösterir. Mücerred evlenirse caba-bennak-resmi öder, boşanırsa tekrar mücerred resmine tâbi olur. Gayrimüslim, müslüman olursa ispence yerine bennak-resmi öder[86]. Bazı yerlerde göçebeler de bennak-resmine tâbidirler[87]. Çift, nîm-çift

80 Diyârbekr kan., s. 133.

81 Karşıla. Musul kan. (1578), s. 35, m. 4.

82 Bak. Kangırı kan. (1578), s. 35, m. 4.

83 *"Zira oturdukları yerde sipâhîye raiyyet kayd olunmuşdur"*. (Silistre kan. s. 288, m. 58). *"Caba "cilây-i vatan etdügi takdirce ona cebir yokdur, her ne yerde olursa resmin verdikten sonra taarruz olunmayub halinde konula"*. (Yeni-il kan., s. 77, m. 4), keza Musul kan., s. 174, m. 4.

84 *Kanûnnâme,* DTCF, İ. Saip yazma. no. 5036, s. 6.

85 Barkan, s. 35, m. 4. Dava şu idi: Çankırı'da beş on dönüm yer tasarruf eden *caba-bennak*'ler deftere 18 akça resimle kayd olunmuş, onların arazisi başkalarına geçtiği zaman *"caba-resmi dahi yer-resminden addolunub"* yine 18 akça almışlar. Bu *"zulm-i sarih"* olup yeni tahrirde onlardan bu resim kaldırılmış ve araziden dönüm hesabile *dönüm-resmi* alınmıştır.

86 *Millî Tet. Mecmuası,* I. s. 110.

87 Erzurum kan., (1540), s. 68, m. 30. Diğer taraftan Zülkadir (Dulgadır), Haleb ve Çukur-ova (Çukur-âbâd) Türkmenleri *(reâyâ-i Etrâk)* raiyyet resmi olarak resm-i hâne adile bir resme tâbi idiler. *Resm-i hâne,* müzevvec ve mücerredlerden farklı nisbetlerde alınmakta idi (bak. Barkan, s. 200, 210 ve 228).

veya dönüm olarak arazi tasarruf eden bennak, hem bu arazinin tam resmini, hem de kendi bennak-resmini öder[88]. Ölen bir raiyyetin bennak ve mücerred olan çocukları, müştereken tasarruf ettikleri ata-çifliğinin çift-resmini müştereken ödedikleri gibi, her biri ayrıca şahıslarına ait bennak ve mücerred resimlerini öderler[89].

Bennak (benl'k)-resminin Fatih kanûnnâmesinde üç hizmet karşılığı bir vergi sayıldığını ve 6 veya 9 akça olarak tespit edildiğini görmüştük. Şüphesiz 6 akça *caba-bennak* ve 9 akça *çiftlü-bennak* içindir. Gerçekten 1528 tarihli Bolu kanûnunda da[90], *caba-bennak* 6 akçadır. Buna mukabil Paşa sancağında 1455 de bennak-resminin 10 akça olduğunu görmüştük[91]. Fatih kanûnnâmesinde 6 veya 9 akça ile karşılanan üç hizmetin hangi hizmetler olduğu[92] hakkında şimdiye kadar bir ize rastlayamadık.

15. ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeğini teşkil eden iki bölgede, yani Batı-Anadolu ve Trakya'da *caba-bennak* 9 ve *ekinlü-bennak* 12 akça idi. Orta ve Doğu-Anadolu'da bu nisbetler caba için 12-15 ve ekinlü için 18 akçaya yükseltilmiştir. 18. asırda ise, umumiyetle caba 12 ve ekinlü 18 olarak görülmektedir[93]. Demek ki, çift resmi gibi bennak-resmi de, umumiyetle yüzde elli bir artma kaydetmiştir.

IV. *Dönüm-resmi ve Tütün-resmi:* Yukarıda, topraksız köylünün, yani *kara (mücerred)* ve *caba-bennaklerin*, sipahi elinde olup tapu ile başkasının tasarrufu altına verilmemiş toprakları işleyebildiklerini ve buna mukabil dönüm başına bir para ödediklerini işaret etmiştik; işte bu, dönüm-resmidir.

Reâyâ-i Etrâk	Müzevvec	Mücerred	Akça
Halep	70	10	Halep akçası
Adana	50	-	Osmanlı akçası
Tarsus	32	4	Osmanlı akçası
Sis	28	4	Osmanlı akçası
Özer (Azîr)	25	-	Osmanlı akçası

(1 Halep akçası= 2 Osmanlı akçası)

Rumeli'de yürüklerin yamaklarının su-başı ve çeri-başına her yıl ödedikleri *resm-i yamag*'lar da şahsî raiyyet rüsumu arasında sayılabilir. *Resm-i yamag*, müzevvecden 50, mücerredden 25 akça idi. Yamaklar eşkinci değildiler. Askerî sınıfa dahil sayılmazlardı. *Resm-i haymâne* de bu mahiyettedir.

88 Aydın kan., s. 9, m. 20.
89 Aydın kan. s. 8, m. 17.
90 Barkan neşri, s. 29, m. 9.
91 Bak. yukarıda. s. 38-39.
92 Bak. Biga, (1574), s. 105.
93 *Millî Tet. Mec.* I. 110.

Dönüm-resmi, çift-resminin en küçük eczasından sayılabilir. Herhalde o, çift-resmi gibi daha ziyade toprağa bağlı bir raiyyet-resmidir. Kanûnlarda *dönüm-akçası, dönüm-hakkı* ve *resm-i zemîn* adlarile de anılır.

Dönüm-resmine tâbi arazi, ancak sipahinin tapuya vermediği mezraa, çiftlik nevinden arazidir[94]. Zira tapu ile verilen arazi üzerinde reâyâ, bu arazi dolayısile raiyyet rüsûmunu, yani çift-resmi, nîm-çift veya bennak resmini ödemektedir. Onlar, topraklarını bırakıp gitmiş olsalar dahi, raiyyet-rüsûmunu sipahiye ödemektedirler. Hattâ bir sipahi üzerine yazılmış bir raiyyetin çiftliğinin bir kısmı, herhangi bir sebeble bir başka sipahinin arazisi hududları içine düşerse, bu ikinci sipahi toprak için öşür ve salarlık alabilir, dönüm-resmi alamaz; zira raiyyet çift-resmini asıl sipahisine ödemektedir[95]. Bağ ve bostandan alınan *dönüm-resmi,* kanûnnâmelerde umumiyetle öşre karşılık *(bedel-i öşr)* sayıldığından[96], bu nevi dönüm-resmi konumuz dışında kalır. O, kesime bağlanmış *öşürdür.*

Dönüm-resmini ödemeye tâbi olan şahıslar da, hususi sıfatları haiz olup *hâric-raiyyet* adı altında toplanır. Evvelâ, yukarıda işaret olunduğu vechile, tapu ile verilmemiş araziyi caba-bennakler ve mücerredler tasarruf edip işleyebilirler. Bundan başka, çift ve yarım-çift yazıldığı halde bundan fazla arazi işleyen reâyâ da, bu arazi için *hâric-raiyyet* sayılır ve ayrıca dönüm-resmi öder ("Elinde çiftliğinden ziyâde yer olan kimesne, ziyâdeye nisbet hâric-raiyyet gibidir"[97]). Elindeki fazla arazi için ayrıca resim ödemek istemezse, o zaman kadı hükmile bu arazi elinden alınır. Fakat aksine, çifti noksan çıkarsa ve toprağı yeter derecede verimli ise, kendisine ayrıca arazi verilmez[98]. Timar arazisine dışardan gelen reâyâ, bu gibi araziyi işlerse sipahiye dönüm-resmi öder. Bu nevi hâric reâyâ, ekseriyetle göçebelerdir. Bazan hâric-raiyyet, timar sahibinin defterde üzerinde yazılmış defterlü reâyâsı dışında kalmış olanlar şeklinde tarif olunur. Fakat bu hatalıdır, zira bir sipahi timarında bulunan bir raiyyet, herhangi bir sebeble deftere yazılmamış olabilir. Fakat babası ve dedesi yazılı ise, o da o sipahinin raiyyeti sayılır[99]. Bu sebebden, göçebeler istisna edilirse, diğer hâric-raiyyet sayıca mahduddur.

Dönüm resminin mikdarına gelince, tarla olarak kullanılan arazide en iyi topraklardan 2 dönümüne, orta vasıfta topraklardan 3 dönümüne, aşağı vasıfta topraklardan 4-5 dönümüne bir akça olarak tespit olunmuştur[100].

94 Bak. Malatya kan. , 110, m. 3.
95 Bak. Süleyman kan., s. 16.
96 Silistre kan., s. 283, m. 33; Süleyman kan. s. 34.
97 Kütahya kan. (1528), s. 24, m. 2.
98 Süleyman kan., s. 54.
99 Kanûnnâme, I. Saip yazma. no. 5036, s. 24; *Millî Tet. Mec.* I, s. 93.
100 Kütahya kan. (1528), s. 25, m. 11; Hudavendigâr kan. (1487) s. 2, m. 5.

Çift-resmine kıyaslarsak, tabiî bu nisbetler yüksek görünür. Zira eyi topraktan bir çiftlik yer, yani 60 dönüm, bu hesapla 30 akça olur. Halbuki umumiyetle bir çiftlik tasarruf eden raiyyet çift-resmi olarak yalnız 22 akça öder. Fakat Anadolu sancaklarında çift-resminin 30 akçadan fazla olduğunu da görmüştük.

Tütün-resmi, bir sipahinin arazisine muvakkat bir zaman için, umumiyetle kışlamak için, gelip yerleşen, fakat ziraat yapmayan hâric raiyyetin ödediği bir resimdir. Buna kanûnlarda, *duhân-resmi, duhâniye, resm-i dûd* ve *kışlak-resmi*'de[101] denmektedir.

Duhân-resmi 17. asra ait bir kanûn dergisinde[102] şöyle tarif olunmaktadır: *"Bir karyeye hâricden gelüb sâkin olub öşür ve resim gibi nesne vermeyen hâric-reâyânın evlülerinden senede altı akça alınmak kanûndur, deftere yazılmak lâzım değildir, mücerredlerden ve müzevvec iken mücerred olanlardan taleb olunmaz".* Bu, 16. asırda imparatorluğun her tarafında her evli raiyyetten 6 akça olarak alınmakta idi[103]. Umumiyetle mücerredlerden alınmadığı halde, 1540'dan sonra Doğu-Anadolu sancaklarında Osmanlı vergi kanûnları tatbik olunduğu zaman orada mücerredlerden 4 akça olarak *tütün-resmi* alındığını görmekteyiz[104].

Tütün-resmi, tipik bir Osmanlı raiyyet-resmidir. Bu resim, ancak Osmanlı timar sistemi içinde tasavvur olunabilir, reâyânın *defterli* ve *hâric* olarak ayrılışına bağlıdır. *Tütün-resmi,* cerîmeler gibi zuhurâta bağlı olduğundan bazan onu *bâdihavâ* vergileri arasında saymışlardır[105]. Fakat *tütün-resmi,* esas itibarile şahsa bağlı raiyyet-rüsûmu arasına sokulmalıdır; *tütün-resmi* ödeyenler o yerde ikametlerini üç yıl uzatırlarsa, ondan sonra *tütün-resmi* yerine *bennak-resmi*'ne tâbi olurlar[106]. Tütün-resminin evlilik ve bekârlık durumu ile ilgili bir resim olduğu da unutulmamalıdır. Bazı timar sahipleri, kendi topraklarına gelip yerleşen başka timarların reâyâsını tütün-resmine tama' ederek gizlerlerdi. Bu suistimale karşı çıkarılan bir emirde, her sipahinin kendi arazisine gelen raiyyetin durumunu incelemesi ve bir sipahiye yazılı raiyyet ise, yerine iade etmesi istenmiştir[107].

101 Bak. Aydın kan., s. 12, m. 44 ve Erzurum kan., s. 67, m. 28. Bu *kışlak-resmi*'ni, sürü başına bir koyun olarak alınan *kışlak ve yaylak hakkı*'ndan ayırd etmelidir.

102 Kanûnnâme, I. Saip yazm. no 5120, 141a.

103 Bak. Barkan, Sofya, Nigebolu, Aydın, Erzurum, Gürcistan, Diyârbekr, Musul kanûnnâmeleri, fakat Halep Türkmenlerinden hâne başına 12 akça (Halep kan., 1570, s. 208, m. 12).

104 Barkan, Musul, Erzurum, Diyârbekr kanûnnâmeleri.

105 Barkan, s. 271, 332.

106 Erzurum, kan., s. 67, m. 28; Diyârbekr kan., s. 133.

107 Nigebolu kan., s. 268, m. 7.

V. *Raiyyet-rüsûmu, muâfiyetler ve sınıflar nizamı:* Yukarıda raiyyet-rüsûmundan yalnız çift-resmi ve bağlantılarını gördük. Hakikatte reâyânın tâbi olduğu vergiler, tahrir defterlerinde ve bu defterlerin başına konmuş olan sancak kanûnlarında üç esas kalem halinde ayırd edilmiştir; bunların başında *çift-resmi* ve levâhıkı gelir. Diğer iki vergi grubu *a'şâr* ve *bâdihavâ* (اعشار و بادهوا) vergileridir. Meselâ 892 H./1487 M. tarihli Hudavendigâr sancağı tahrir defterinde bir köyde reâyânın ödediği vergilere bir göz atalım[108]: Başta çift ve bennak resmi, ondan sonra çeşitli mahsulâttan alınan öşürler, üçüncü olarak bâdihavâ gelmektedir. Bu vergilerin esaslarını ve mikdarlarını tespit eden sancak kanûnnâmelerinde, hatta Fatih ve Süleyman kanûnnâmelerinde aynı sırayı ve tasnifi görmek mümkündür. Aynı Hudavendigâr defterinin kanûnnâmesinde reâyâyı ilgilendiren vergiler: 1. *Resm-i çift* ve bağlantıları, 2. *A'şâr ve salarlık* (salariye), 3. Göçebeleri ilgilendiren *resm-i ganem, ağıl-resmi* gibi resimler, 4. *Tapu-resmi, resm-i arûsâne, yava, kaçkun* (esir ve câriye) ve *cerâim* gibi *bâdihavâ* veya *niyâbet*[109] rüsumu adı altında toplanan zuhurâta bağlı munzam resimler halinde guruplanmıştır[110]. A'şârı ve hayvan vergilerini burada konumuz dışında bırakıyoruz. Bâdihavâ ve niyâbet resimlerinden ileride ayrıca bahsedeceğiz. Esas raiyyet-rüsûmu, sırada daima ilk olarak ele alınan çift-resmi ve bağlantılarıdır. Bu rüsûm belli başlı örfî vergileri teşkil ettiğinden, bazan kanûnlarda ve tahrir defterlerinde *örfiyye* veya *rüsûm-i örfiyye* denildiği zaman kasd edilen de *çift-resmi ve bağlantılarından ibarettir*[111]. *Çift-resmi* 16. asırda daha ziyade bir arazi vergisi gibi telâkki edilmeğe başladıktan sonra, tam mânasile raiyyet resimleri olarak *bennak* ve *mücerred resimleri* kalmıştır. Diğer taraftan 16. asır sonlarından itibaren Osmanlı vergi sistemi, bir bünye değişikliğine uğradığı ve *avârız* vergileri esas raiyyet vergileri haline geldiği zaman *bennak* ve *mücerred resimleri* de ehemmiyetten düşecektir. *Avârız-i dîvâniyye* (عوارض ديوانيه), çift-resmi gibi başlangıçta hizmetler halinde idi. Ondan farkı, bu hizmetlerin sipahi değil, devlet için yapılması idi. Çift-resmine dahil hizmetler, çift-resmi olarak daima sipahiye ait bir vergi haline geçtiği gibi, münhasıran devlet için yapılan avârız-i dîvâniyye de daima devlete ödenen muntazam nakdî bir vergi haline inkilâb etmiştir. Avârızı ileride ayrıca ele alacağız).

a. *Raiyyet-rüsûmu ve Askerî sınıf.* Raiyyet-rüsûmu, raiyyete mahsus, raiyyetin ödediği vergilerdir. Askerî sınıf mensupları bu resimlere tâbi değildir ve bu muâfiyet, askerîyi reâyâdan ayırdeden belli başlı bir vasıf sayılmıştır. Vergi

108 Başv. Arş. Tapu def. no 23.

109 Bak. İnalcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,* Ankara 1954, s. XXVIII.

110 Karşıla. diğer tipik sancak kanûnları: İç-el, s. 54, m. 48; Diyârbekr (1540) s. 139, m. 130; Silistre (1569), s. 278-289. Süleyman kanûnnâmesinde (M. Arif, s. 27, Hadjibegic, s. 331) *"Resm-i çift ve bennak ve resm-i agnâm ve âsyâb"* bir başlık altında gösterilmiştir. Keza bak. eklediğimiz *Çorumlu* defterinden bir sahife, Resim I.

111 *Kanûnnâme*, I. Saip yazm. no 5120, 142a.

muâfiyeti sebebile, askerî sıfatını haiz zümrelerin tâyini, defter ve kanûnlarda ehemmiyetle dikkat nazarına alınan hususlardandır: Evvelâ ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema raiyyet-rüsûmu'ndan muâftırlar. Kapıkulu ve devlet erkânı ile timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medreselerdeki talebeler ve mezunları (dânişmend ve mülâzim'ler), askerîdirler. Onların akrabaları ve kulları da askerîdir[112]. Bunlar, berât ve vazife almadıkları zaman da askerî sıfatını muhafaza ederler, yani raiyyet rüsûmundan muâftırlar. Fakat ma'zûliyet hali uzun zaman devam eder ve bunlar iş ve kazanç hayatına atılırsa, askerî sıfatları kalkar, raiyyet-rüsumuna tâbi olurlar[113].

Konya'da çift tasarruf eden sipahî oğulları, resm-i çift ve avârızdan muâf tutulmuşlardır. Keza, umumiyetle mütekâid sipahiler raiyyet rüsûmundan (resm-i çift, bennak, caba-bennak ve avârız) muâf olmuşlardır ve defterlerde reâyâdan ayrı kayd edilmişlerdir.

Askerîyi reâyâdan ayırdeden en mühim sıfat, Padişah berâtile bir devlet hizmetine tayin edilmek, *ehl-i berât* olmaktır. Reâyâdan olanlar da bazan bu şekilde askerî sınıfa geçerler, raiyyet rüsûmundan kurtulurlar. Osmanlı devletinin ilk devrinde reâyâdan mühim mikdarda zümreler, askerlik hizmetile mükellef kılınarak raiyyet rüsûmundan ve kulluklardan tamamile muâf olmuşlardır. Bunların başında Türk çiftçilerden *yayalar* ve *müsellemler*, göçebelerden *yürük (yörük)'ler* ve *tatarlar* gelir. 15. asırda artan asker ihtiyacı neticesinde, vergi muâfiyeti karşılığı *eşkinci* yazılması usûlü geniş ölçüde devam etmiştir. Konya-Karaman bölgesinde bir çok kimseler, eski *yurdluk* ve mülkleri üzerinde rüsûm-ı raiyyetten affedilmek suretile eşkinci, yani her yıl sefere giden fiili asker yazılmışlardır. Bunlar, şüphesiz eskiden Karamanoğulları zamanında da askerdiler[114].

Padişah beratile bazı hususî hizmetler yüklenen zümreler (meselâ doğancılar) raiyyet-rüsûmundan ve avârızdan tamamile muâf oluyorlardı. Fakat 16. asırda herhangi bir suretle Padişah berâtı alarak raiyyet-rüsûmundan kurtulanların mikdarı pek ziyade çoğaldığından devlet, gelir kaynaklarını korumak düşüncesile, askerî mefhumunu daraltmağa çalışmış, sınıf değiştirmek için berâtı kâfi görmemeğe başlamıştır[115].

112 Askerî sınıfa dahil olanlar hakkında bak. Süleyman kan. (M. Arif neşri), s. 39-42; keza bak. *İstanbul Üniv. İktisat Fak. Mec.* cilt 15, no 1-4 (1954), s. 53 not 9. Bir askerînin karısı, kocasını kaybettikten sonra bir raiyyetle evlenirse askerî sıfatını kaybederdi.

113 Mazûl bir sipahi yedi sene yeniden timara tâyin edilmez ve kendisini kazanç hayatına verirse raiyyet olur, *raiyyet-resmi* öderdi.

114 Bilhassa Karaman defteri, Başb. Arş., Maliye 567.

115 *"Berât bahanesile bil-külliye cinsinden ihrâc olunmak memnu'dur"* (Barkan, Yürükân kan., s. 260, m. 7).

Bu tahdidler, o zaman bilhassa doğancı, yuvacı, yağcı, at-çeken gibi Padişah berâtile saraya ve devlete ait hususi bazı hizmetler gören zümrelere tatbik edilmiş, bununla kalınmayarak voynuk, yaya ve müsellem, tatar, *canbâz* gibi artık askerî faydası kalmamış bulunan eski askerî (eşkinci) zümrelerin de bu sıfatları kaldırılarak mensupları raiyyet-rüsûmuna tâbi kılınmış, başka deyimle reâyâ yapılmışlardır. Bu devirde uygulanan esaslar şu hükümlerde açık bir şekilde görülür:

1. "Ehl-i berâtlar ki, kadîmden ehl-i berât olıgelüb râyiha-i raiyyeti olmaya, ol makûle kimesneler gerü hâne (yani avârız hânesi) olmasa câizdir... şimdi emr-i pâdişâhî budur ki, cemî' reâyâ muâf ve eğer gayr-i muâf ve cihâta mutasarrıf olan erbâb-i berevât ve gayrı, cemî' Pâdişâhın emri üzerine vâki' olan avârız-i divâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeyi edâ edüb"[116].

2. Yeni berât almış doğancı, aslında raiyyet ise raiyyet rüsûmundan muâf tutulmaz[117].

3. Berât ile imam ve hatip tayin edilenler ancak bu vazifeleri müddetince raiyyet-rüsûmu'ndan muâftırlar.

4. "Abâ'an-cedd sefere eşer erbâb-i timârdan olmayub sonradan bir tarîkile timara dühûl eden ve topçu ve cebeci olmağla raiyyetten halâs olmaz, mâdâm ki hîn-i tahrîrde muharrir isimlerin defterden ihrâc etmeye, resm-i raiyyetlerin verirler"[118].

5. Devşirme suretile Padişah kapısına gelenler, askerî statüsü kazanırlar, oğulları da askerîdir, fakat diğer akrabaları askerî olmazlar[119], rüsûma tâbidirler.

6. 16. asır kanûnlarında[120] askerî sayılan yürükler, canbâzlar ve tatarlar, çiftlik tutup ziraatle meşgul oldukları takdirde timar sahibine bütün çift için yalnız 12 ve

116 Aydın kan. (1528), s. 18, m. 72.

117 Silistre kan., s. 277, m. 26. *"Doğancıyân-ı mukarrer ki harâcdan ve ispenceden ve koyundan ve kovan rüsûmundan ve ulakdan ve sılıradan ve cerehordan ve sürgünden ve sekbandan ve hisar-yapmasından fil-cümle cemî' avârız-i dîvâniyyeden ve tekâlîf-i Sultaniyyeden muâf ve müsellem olalar"* diye ellerinde II. Murad ve müteakip Padişahlardan berât almışlardır (Başv. Arş. Silistre defteri, tapu no. 452.).

118 *Kanûnnâme*, I. Saip yazm., 5120, 143a.

119 *Millî Tet. Mec.* I, 100.

120 Süleyman kan., s. 62; Kocacık Yürükleri kan., Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, s. 246, karşıla. Fatih Kanûnnâmesi, s. 25, madde 25.

yarım çift için 6 akça verirlerdi. 1583 tarihli Yeni-il kanûnuna göre[121] yürükler çift veya nîm-çiftten daha küçük bir arazi tasarruf ettikleri takdirde, yalnız tütün-resmi verirler, caba ve bennak vermezlerdi, "onlar bu makûle rüsûm-i raiyyetten ârî ve berî olmak örf-i ma'rûfdur". Diğer taraftan yine 16. asırdan itibaren çift-resmi, hatta avârız tamamile toprağa bağlı bir vergi sayılmağa başlayınca, çift tasarruf eden her askerî, çift-resmini tam olarak ödemekle mükellef tutulmuştur.

b. *Muâf Reâyâ:* Raiyyet-rüsûmunu tam ödeyen reâyâ ile bu rüsûmdan tamamile muâf olan askerî sınıf arasında raiyyet rüsûmunu kısmen ödeyen bir gurup vardır ki, kanûnlarda ekseriya *muâf ve müsellem* (معاف و مسلم) *reâyâ* adı altında toplanır. Devlet için muayyen hizmetler yapan bu zümreler yedi kulluktan tamamen değil, kısmen muâf tutulmuşlardır.

Osmanlı devletinde vergilerden muâfiyette üç kademe vardı: Devlet, evvelâ avârız'dan, sonra raiyyet-rüsûmu'ndan ve nihayet şerî vergilerden muâfiyet bağışlardı. Şer'î vergilerden (cizye, a'şâr) muâfiyet fevkalâde hallerde nadiren yapılırdı. Sipâhî hakkı sayılan ve hemen hemen daima timara tahsis edilen raiyyet-rüsûmundan muâfiyete, umumiyetle eşkinci yazılan, yani fiili askerî bir hizmet yüklenen reâyâ mazhar olabilirdi. Umumiyetle tatbik olunan en basit muâfiyet şekli, avârız-i divâniyyeden muâfiyetti. Rüsûm-i raiyyetten muâf olanlar, avârızdan da muâf olurlardı. Şer'î vergilerden muâf olanlar, tabii olarak rüsûm-i raiyyetten ve avârızdan muâf tutulurlardı. Bütün bu muâfiyetler, ancak din ve devlet için bir takım hizmetler karşılığı bağışlanmış sayılırdı. 16. asırda devlet, bir hizmet karşılığı muâfiyet gören reâyâya eskiden bağışlanmış a'şâr ve rüsum-i raiyyet muâfiyetlerini kaldırmağa ve yalnız avârız muâfiyeti tanımağa başlamıştır.

1. Hem avârızdan hem raiyyet-rüsûmundan muâf olanlar arasında bir takım dini hizmet sahipleri görülür. Umumiyetle *hatip ve imamlar*, caba-resminden ve avârızdan muâftırlar. Bazı yerlerde[122] *müezzinler* de aynı muâfiyetlere mazhar idiler[123]. Fakat *müezzinler, hâfız, mu'arrif, kayyum* gibi hizmetliler avârızdan daima muâftırlar. *Zâviyedâr dervişler,* bazı bölgelerde[124] avârızdan muâf, fakat rüsûma tâbi idiler. Bunlar eski devirlerde umumiyetle daha geniş muâfiyetlerden istifade ederlerdi[125]. Bu din adamları, bu hizmetleri nihayet bulunca tekrar raiyyet olur ve raiyyet-rüsûmu öderlerdi.

121 Yeni-il kan. (1583), s. 80, m. 18.

122 *"Eimme ve hutebâdan resm-i raiyyet alınmaz, müezzin ve kayyumdan alınır"* (Millî Tet. Mec.).

123 İç-el kan. (1584), s. 50, m. 11.

124 Bak. Barkan tarafından yayınlanan *(Vakıflar Dergisi,* II, 1942, s. 305-353) zâviye kayıtları.

125 Aynı yer.

Bir çok yerlerde vakf,ve mülklerde örfî vergiler timar sipahisine verilmiş, veya vakf ve mülk sahiplerinin bu vergiler karşılığında Padişahın seferlerine *eşkinci* göndermeleri şart koşulmuştur. Fatih Sultan Mehmed, pek çok vakıf ve mülk üzerine bu şekilde eşkinci sağlamak mecburiyeti yüklemişti. Eşkincili vakf ve mülk sistemi, onun zamanında geniş ölçüde uygulanmıştır[126].

2. Daima avârızdan ve bazan raiyyet-rüsûmundan muâf olan *çeltikçi* (çeltükci), *tuzcu, küreci ve ortakcı* gibi devlet kontrolunda devlet için istihsal yapan zümreleri ayrı bir grup halinde toplamak mümkündür. Bunlar kanûnlarda sık sık belirtildiği gibi, *hizmetleri mukabelesinde* daima avârızdan muâftılar[127]. Fatih kanûnnâmesinde çift tasarruf eden çeltikçilerin 3 hizmet veya onun yerine 6 veya 9 akça resim ödedikleri, yani raiyyet-rüsûmundan kısmen muâf oldukları görülmüştü. Sonradan da bazı bölgelerde[128] çeltikçiler *"hizmetleri mukabelesinde avârız-i divâniyyeden ve tekâlîf-i örfiyyeden ve resm-i hâneden ve resm-i ganemden muâf ve müsellem"*diler. Buna karşı 16. asırdan itibaren bazı bölgelerde çeltikçilerin ve tuzcuların yalnız avârızdan muâf tutulduğunu, fakat raiyyet-rüsûmuna tâbi olduğunu görmekteyiz[129].

3. *Avârızdan muâf olanlar* arasında *yürük* ve *müsellem* teşkilâtındaki *yamakları* ayrı bir grup sayabiliriz. *Yamaklar,* eşkinci olan yürük veya müselleme, sefere giderken 50 şer akça öderlerdi. Bu, kürekçi için reâyâdan toplanan avârız akçasına muâdildir. Yamaklar bu *"hizmetleri mukabelesinde"* avârızdan mutlak surette muâftılar. Fatih kanûnnâmesinde yürüklerin ve tatarların *eşkinci* ve raiyyet olarak ikiye ayrıldığı ve farklı muameleye tâbi tutulduğu malûmdur. Orada, eşkinci tatar bütün kulluklardan muâf tutulduğu halde *tatar raiyyet* bir takım kulluklara tâbi idi[130].

126 Bir misâl: Bursa'da Karaca-Pınar köyünü II. Bayezid *"mülkiyetin mukarrer edüb nişân-i şerîf sadaka olunmuş, el-hâletü hâzihi Yahşi Bey kızı Selime Hâtun tassarruf edüp cebelüsün eşdirür"* (Hudâvendigâr deft. Başv. Arş. tapu d. 23 v. 151 a). Bu usül hakkında bak. Barkan, Malikâne-Divânî sistemi, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec.* II. (1939), s. 119-184.

127 *"Ortakcılar nısıf hâsılın beğliğe verdikleri sebebden muâflardır"* (Karaman kan. I. 1528, s. 47, m. 16).

128 Özer (Azîr) kan. (III. Murad), s. 228, m. 4.

129 *"Çeltükcilerin ve tuzcuların hizmetleri mukabelesinde hemân avârızdan muâf olmakdır ve illâ gayrı rüsûmları alına"* (Silistre kan. s. 275, m. 117). *"El-hâletü hâzihi ortaklık ref' olub raiyyetlik rüsûmu üzerine mukarrer kılınmış"* (Hudâvendigâr sanc. defteri, tarihi 892, tapu deft. no 23, 426). Latakova köyü *"Derbendi muhafaza ettikleriyçün ancak avârızdan muâf ve müsellem olub rüsûmun gerü kemâkân edâ edüb"* (Silistre deft. Kanûnî devri, Başbak, Arşivi, tapu def. no 452). Silistre'de Manastır köyü halkı *"geçidi hıfz edüb mukabelesinde avârız-ı divâniyyeden ve tekâlîf-i örfiyyeden muâf" tutulmuşlardır (aynı defter). Silistre'de Ivrace'de halk "akça cem' edüb ma'dene sarf ettikleriyçün avârız-ı divâniyyeden muâflardır"* (Aynı deft.).

130 Tatar üç hizmete tâbidir (Fatih kan. s. 25, m. 16). Daha sonra çift tasarruf eden raiyyet tatar için yalnız orak ve odun hizmetlerine tâbi olduğu kayd edilmiş, üçüncü hizmet anılmamıştır.

Netice olarak, Osmanlı raiyyet-rüsûmunun sadece bir vergi sisteminden ibaret olmadığı, aynı zamanda devlet içinde sınıfların statüsünü tespit eden bir sistem olduğu aşikârdır. Buna göre reâyânın statüsü ile vergiler arasında münasebeti gösteren şöyle bir şema çizilebilir (cetvel I. ve II.).

I.

FATİH KANÛNNÂMESİ'NDE

RAİYYET RÜSÛMU

Çiftli Olanlar			Eşkünci (Tatar ve yörük)	Bennak	Köydeki Sanat-Ehli
Reâyâ	Çeltükci	Raiyyet tatar			
7 hizmet veya 22 akça	3 hizmet veya 6 yahut 9 akça	üç hizmet (bir orak, bir kağnı odun, 3 hizmet?)	Bütün kul-luklardan muâf	3 hizmet veya 6 yahut 9 akça	3 hizmet veya 3 akça

II.

XVI. ASIR KANUNLARINDA RAİYYET RÜSÛMU VE REÂYÂ

Yazılı - reâyâ		Hâric - reâyâ		Muâf - reâyâ		Askerî	
Rüsûmu Toprağa bağlı	Rüsûmu şahsa bağlı	Rüsûmu Toprağa bağlı	Rüsûmu şahsa bağlı	Avârız ve Rüsûmdan muâf	Avânzdan muâf	Eşkinci-yamak Sistemine tâbi olanlar	Ulûfe ve timar alanlar
Çift (60-150 dönüm): Çift-resmi, Rumeli....22 akça Anadolu..33 akça Suriye.... 40 akça Doğu-Anadolu..50 akça *Nim-çift:* Çift-resminin yarısı	*Ekinlü bennak* (yarım çiftten az) : Anadolu, Rumeli: 12 akça Orta - Anadolu ve Doğu Anadolu .....18 akça Suriye .....12 akça *Caba-bennak* (tapulu toprağı olmayan: Anadolu, Rumeli: 9 akça Orta - Anadolu ve Doğu Anadolu .....18 akça Suriye .....12 akça *Kara ve mücerred* (bekâr topraksız, fakir reâyâ): Umumi olarak.....6 akça	Dönüm - resmi Toprağına göre 2-3-4-5 dönüme 1 akça	Tütün-resmi Müzevvec (Evli) reâyâdan 6 akça, mücerred (bekâr) 3 akça.	Din Adamları	Çeltikci, tuzcu, küreci ortakcılar, yürük ve müsellem yamakları, derbendciler ilâh.	Yörük, Cânbaz tatar: başlangıçta çift-resmi 12 akça, diğer raiyyet rüsûmundan muâf, 16. asır sonlarında raiyyet, gibi.	Her türlü Raiyyet-rüsûmundan muâf

B. İspence Sistemi

Hıristiyanlar için daha Fatih Kanûnnâmesinde ayrı bir raiyyet vergisi sisteminin mevcut olduğu görülür. Kanûnnâmenin son kısmı, münhasıran Hıristiyan reâyâya aittir ve müslümanlara ait kısımda olduğu gibi raiyyet-resminin tarifile başlar. Orada buna dair esas maddeler şunlardır: *"Her müzevvec kâfir ispence için suvarına yirmibeş akça vere, ve harâca yarar oğlanına dahi tamam ispence, ve duldan ki çifti olmaya, yılda altı akça, ve suvari evinde kullanmaya ve iplik iğiritmeye, meger ki ücretiyle işlede".* (Kraelitz neşri, s. 28, madde I) *"Ve süvari [ye] hâsıl yazılmış beğlik bağ varsa raiyyetleri ol beğlik bağa yılda üç gün işlede"* (mad. 2)... *'ve derziden ve cullahdan ve kürekciden ve pupuccudan ve at-işledenden ve gayrı sanat-ehli kâfirden yirmibeş akça ispence aldıktan sonra bunlar sanat-ehlidir deyüb nesnelerin almayalar, üzerlerine iş güc bırakmayalar, meğer ki kendüler il-narhına razı olalar, ol vakit işleyeler"* (s. 29, mad. 8). Kısaca, hıristiyan reâyânın tâbi oldukları rüsûm, *ispence* ve *bîve-resmi*'dir.

İspenceyi[131] ve bîve-resmini daha 1431 tarihli Arvanid-ili (Arnavud-ili) defterinde bulmaktayız. Orada nisbetleri ispence 25 ve bîve-resmi 6 akçadır. Ancak şunu ehemmiyetle kayd etmelidir ki, burada ispence yalnız evli erkeklerden tahsil edilen bir vergi olarak görünmektedir[132]. Diğer taraftan aynı defterde, Akçahisar (Krüye) ahalisi Yıldırım Bayezid zamanından beri ispence vergisinden muâf kayd edilmiştir[133].

Fatih kanûnnâmesindeki tarifle 16. asırdaki tarifler arasında bir fark yoktur. Meselâ 1569 t. Agriboz kanûnunda[134] şu tarifi buluruz: *"Kefereden her ferd ki hadd-i bulûgiyyete yetişe, yirmi beşer akça ispence alınır, nâ-bâligden alınmaz".* 17. asra ait bir kanûn dergisinde de[135] *"Rüûs-i kefereye emr-i şerîf ile ispence vaz' olunmuşdur, müzevvecinden ve mücerredinden, topraklusundan ve topraksızından, her bir neferden yirmi beş akça alınur ve bu husûs vilâyet-i Rûm'un kanûnnâmesinde mukayyeddir".* Aynı dergide daha aşağıda[136] *"Zimmîden alınan baş-resmine ispence derler, yirmi beş akçadır, sagîrinden alınmaz"*[137]. Şimdi bu verginin hususiyetlerini yakından tespite çalışalım.

131 Kelimeyi Hammer'in düşündüğü gibi (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I, s. 213) *Pencik* ile birleştirmek hem dil-bilgisi hem mâna bakımından imkânsızdır. Truhelka *(THİM, I,* s. 63) kelimeyi *spenza* olarak kaydeder. H. 835/M. 1431 t. Arvanid defterinde (s. 103) *İspençe* şeklindedir.

132 Bak. *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş, s. XXXII.

133 Aynı eser, s. 103.

134 Agriboz kan. (1569), s. 341, m. I.

135 *Millî Tet. Mec.* I, s. 109.

136 s. 110.

137 Karşıla, aynı mec. III, s. 543; Mora kan., s. 327, m. 6.

1. *Bulûga ermiş her gayrımüslim, Hıristiyan veya Yahudi, ispence öder.* Fakat Avlonya'da 16. asır sonlarına doğru yahudilerin ispenceden muâf tutulduklarını görmekteyiz. Buna mukabil 1716'da Mora'da onlar, hıristiyanlardan beş misli fazla, 125 akça ispence ödemekte idiler. Müslümanlar, ispence ödemezler. Ancak ispence ödeyen bir gayrımüslimin çiftliğini (baştinasını) tasarrufu altına geçiren bir müslüman, hatta askerî dahi olsa, harâcla beraber ispenceyi ödemek mecburiyetindedir[138]. Müslüman olan gayrımüslim, ispence yerine *bennak* resmi öder[139].

Osmanlı devletinin ilk yayılış bölgelerinde gayrımüslimler de müslümanlar gibi çift-resmi sistemine tâbi idiler, oralarda ispenceye nadiren rastlanır[140]. Bu durum, ispencenin Osmanlı vergi sistemine Trakya fütuhatından sonra, 14. asır sonlarında girmiş olması vakıasile ilgili olmalıdır, bu meseleyi ileride menşe meselelerini ele aldığımız zaman ayrıca münakaşa edeceğiz.

Diğer taraftan 15. asır ikinci yarısında bazı bölgelerde, Arnavutluk ve Tesalya'da, yalnız evli erkekler ispence resmine tâbi tutulmuş ve mücerredler bundan muâf bırakılmışlardır[141]. Bununla beraber bunun istisnaî bir hal olduğu kayd edilmelidir.

2. *İspence, örfî bir baş-vergisidir.* 18. asırda dahi ispence *'rüsûm-i örfiyye'*den sayılmakta idi. O tarihlerde şeri'ata aykırı bir vergi addedilerek bazı yerlerde kaldırılmıştır[142]. Cizyeden başka ayrıca ispence adı altında ikinci bir baş-vergisi alınması bid'at sayılıyordu. Fakat diğer taraftan bir kısım Osmanlı hukukçuları, ispenceyi çift-resmine kıyas ederek onu da şer'îleştirmeye gayret etmişlerdir. Hıristiyanlara *"rüsûm-i çifte bedel sipâhîlerine her harâcgüzâr başına yirmibeşer akça ispence kanûn-i kadîmdir, edâ ettikten sonra zemînlerden çift ve resm-i dönüm vermezler"*[143]. 17. asırdaki şu hüküm bu bakımdan açıktır: *"Harâc-ı muvazzafa Türkîde çift-hakkı ve boyunduruk-hakkı derler, kâfir dilince ispence derler"*[144]. Gerçekten bazı durumlarda ispence de çift-resmi gibi toprağa bağlı bir vergi muamelesi görmüştür: Hıristiyanlara ait toprağı tasarrufu altına geçiren müslüman ispence vergisini öder. Bu, daha ziyade timar vahdetlerini korumak için

138 Ohri kan. s. 295, m. 21.

139 *Millî Tet. Mec. I*, s. 110.

140 Bak. ileride, s. 60.

141 *"Nefs-i Tırhala, mezkûr sancakda yazılan mücerrede ispence konulmamışdır"* (Tırhala sancağı deft., maliyeden müd. no 167).

142 Hanya kan., s. 354, m. 3.

143 1540 t. Erzurum kan. s. 65, m. 8: *"kefere-i reâyâ ispence vermekle çift resmi vermemek olıgelmiş kanûn olub"* (Barkan, s. 48, 102).

144 *Millî Tet. Mec.* I, s. 109.

alınmış idarî bir tedbir olarak görünmektedir[145]. Bazen de ispence, tıpkı çift-resminde olduğu gibi, reâyânın tâbi olduğu hizmetlerin bir karşılığı olarak telâkki olunmuştur[146].

Diğer taraftan bazıları ispenceyi tam manâsı ile bir şahsi vergi olan *bennak* resminin bir mukabili saymışlardır[147]. Gerçekten hıristiyan, müslüman olduğu takdirde *bennak-resmi*'ne tâbi olmaktadır. Bennakte olduğu gibi, reâyâ nereye giderse gitsin ispence resmini, üzerine yazılı olduğu sipahisine ödemek mecburiyetindedir. Ancak on sene geçtikten sonra gittiği yerin sipâhisine tâbi olurdu[148].

3. *Yalnız yerleşik köylü değil, göçebeler, şehir ve kasaba halkı da bu vergiye tâbidir* (halbuki çift-resminden şehir halkı *[şehirli]* muâftır). 15. ve 16. asra ait tahrir defterlerinde hıristiyan şehir halkının ispenceye tâbi olduğunu görmekteyiz. Esasen bu noktada, kanûnlardaki umumi ifade şüpheye mahal bırakmaz. İspenceden muâf olanları az ilerde ayrıca göstereceğiz.

Kocası olmayan gayrimüslim dul kadın *bîve* adı altında defterde kaydolunur ve 6 akça ispence öder. Fatih kanûnnâmesinde açıklanmış olduğu gibi, *bîve-resmini* çiftlik tasarruf etmeyen dullar verir, herhalde bir baş-vergisidir. Bîveler, mufassal tahrir defterlerinde umumiyetle ölen kocalarının adile kaydedilirler.

4. *İspence, çift-resmi gibi umumiyetle timara tahsis edilen bir vergidir*; ispencenin sipahilere aidiyyeti *cizye-i şâhî ispence-i sipâhî* tâbirinde açıklanmıştır[149]. Bu noktanın tespiti, ileride menşe meselelerini incelerken önem kazanacaktır. Tabiatile Pâdişah hâslarına dahil bulunan ispence geliri, doğrudan doğruya hazineye alınmakta, daha doğrusu diğer hâs gelirleri gibi, mukata'a halinde, mültezimlere *(âmiller)* ihâle olunmaktadır. Mukata'aya bağlanan köylerde, hıristiyanların cizyesi, ağnam resmi ve ispencesinin hazine için âmiller tarafından tahsil olunduğunu gösteren Fatih devrinde ait mufassal bir mukata'a defteri bize kadar intikal etmiştir[150]. Fatih devrinde bazı bölgelerde, ispencenin sipahilere bırakılmadığı ve

145 *"Nice timârlar zâyi' olub cizye ve ispenceleri dahi bel' olurmuş ..... cizye-i şâhî ve ispence-i sipâhî zayi' olmalu olmaya"* (Avlonya kan., *Arvanid def.* s. 124).

146 Behisni kanûnundaki (s. 154, m. 7) şu fıkra ispencenin mahiyeti bakımından dikkate değer: *"Şehirlü tâyifesinin islâmiyesinin müteehhilinden on iki akça ve mücerredlerine altışar akça kayd olundu ve keferelerinin her harâcgüzârına yirmibeşer akça ispence kayd olunub ırgadiyeleri ref' olundu".*

147 *Millî Tet. Mec.* III, s. 543.

148 Sofya kan. s. 253, m. 10.

149 *"Cizye-i şâhî ve ispence-i sipâhî"* (bak. not 142); keza bak. Erzurum kan., s. 65, m. 8; Silistre kan. s. 280.

150 858 H. tarihli *mukata'ât defteri*, Başvekâlet Arşivi, Maliye'den müdev. def. no 176.

cizye gibi hazineye tahsis olunduğunu da görmekteyiz. Fatih devri sonlarında Vulçitrin (Vuçitrn) ve havalisinde ekseri timar ve zeametler, *'ispencesi beğlikdir'* kaydile hazineye gelir yazılmıştır[151]. Keza aynı tarihlerde Novaberda (Novobrdo)'da mustahfızlar *"ispenceleri alınub bilâ ispence"* timara tâyin olunmuşlardır[152]. Bunun fevkalâde durumlara bağlı istisnaî bir hal olduğuna şüphe yoktur. Fatih son saltanat yıllarında büyük askerî masraflar dolayısıyla, bu gibi bir çok fevkalâde malî tedbirlere baş vurmuştu.

Başka hususi bir hal de, Kuzey Arnavutluk'ta Klemente bölgesinde yaşayan Arnavud kabilelerinin ispenceyi yılda bin akça mikdarında, maktu' olarak sancakbeğine ödemeleridir[153].

İspence, 1431 Arvanid sancağı defterinde 25 akça, bîve-resmi 6 akçadır. 15. ve 16. asır tahrir defterlerinde bu nisbet muhafaza olunmuştur[154]. Ancak Kıbrıs feth edildiği zaman orada ispence 30 akça olarak tespit edilmiştir.

16. asır Macaristan sancak kanûnnâmelerine göre[155], orada hıristiyan reâyâ, ispence karşılığında *kapu-resmi* adile 50 akça ödemektedirler: *"Şol reâyâ ki kanûn-i kadîmleri üzere cizye vermeğe kâdir olalar, resm-i kapu deyü ispence mukabelesinde her haneden sipahisine Hızır-İlyas gününde 25 akça ve Kasım gününde yirmi beş akça vereler"*[156]. L. Fekete'nin dediği gibi[157], bu resmin cizye, harâc veya avârızla münasebet ve alâkası yoktur. *Kapu-resmi*'nin menşei, şüphesiz, eski Macar *kapu-vergisi*'dir ve ispenceye benzetilerek Osmanlı örfî vergileri arasına katılmıştır[158]. Burada kayde değer bir nokta da, güney Macaristan sancaklarında İslav aslından olan *'haymânelerin'* (göçebeler) kapu-resmi değil, ispence ödemeleridir.

Osmanlılar, ispence sistemini Macaristan'da çok mahdut bir şekilde uyguladıkları halde, Doğu'daki fütuhat bölgelerine bir Osmanlı vergisi olarak teşmil

151 Maliye'den müdev. def. no. 16 ve tapu. deft. no. 5.

152 Maliye'den müd. def. no 15.

153 İskenderiye sancağı deft. Başvekâlet arşivi, tapu def. no. 26.

154 H. 859 t. *Isferlik deft.* (Başv. Arşiv. tapu def. no. 814), *Vılk def.* (tapu mükerrer 2), *Üsküp* (Maliye'den müd. no 12), *Tırhala* (Maliye'den müd. no. 167), *Gümülcine* (Belediye küt. Cevdet yazmaları no. 0. 89), *Dibre* (H. 871, Maliye'den müd. no. 508), *Braniçeva* (H. 872, Maliye'den müd. no. 5), *Bosna* (Belediye küt. Cevdet yazm. 0.76), *Çirmen* (H. 873, Maliye'den müd. no. 180), 16. asır defterleri için bak. Barkan, İndeks: *ispence*.

155 *Lipve* (1554), *Simontornya* (Şimontorna) (II. Selim), *Uyvar* (IV. Mehmed devri), *Hatvan* (IV. Mehmed), *Gyula* (IV. Mehmed), Barkan neşri, s. 313-324.

156 Ancak III. Mehmed devrine ait bir Uyvar kan.'da (s. 313, m. I) *"Reâyânın beher hanelerinden ellişer akça ispençe alına".*

157 "Türk vergi tahrirleri", *Belleten* sayı 42, s. 313.

158 Macaristan'da *kapu-resmi* sonraları 50 akçadan 320 akçaya çıkartılmıştır (Aynı yer.)

etmişlerdir. 1540-1541 yıllarında Doğu-Anadolu'da Uzun-Hasan kanûnları yerine Rum Kanûnu, yani Osmanlı kanûnu getirildiği zaman, raiyyet-rüsûmu olarak müslümanlar için çift-resmi ve bağlantıları, hıristiyanlar için ise ispence ve bîve resimleri tatbik edilmiştir[159]. Orada 1540 t. Diyârbekr kanûnunda, 1541 t. Çemişkezek kanûnunda ve 1518 t. Mardin ve Harput kanûnlarında, ispence mikdarı 25 akçadır. Ancak Kerkük'te Uzun Hasan kanûnlarının sonuna eklendiği anlaşılan bir maddeye göre *"mezkûr nahiyede olan kefereye ve yahudilere yirmişer akça vaz' olundu"*[160].

Gürcistan fethinden sonra orada da ispence 25 akça olarak uygulanmıştır[161]. Buna mukabil Anadolu vilâyeti sancaklarında, Karaman ve Rum eyâletinde, Arab vilâyetlerinde, ispence tatbik edilmemiştir[162].

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Trakya bölgesinde ve Batı-Anadolu'da ispenceye nadiren rastlanır. Oralarda ispence olmayan yerlerde Hıristiyanlar da çift-resmi sistemine tâbi tutulmuşlardır[163]. Kısaca ifade etmek lâzım gelirse, ispence vaktile Duşan İmparatorluğu dahilinde bulunan ve Osmanlılar tarafından ancak 15. asırda kesin olarak Osmanlı idaresi altına sokulan yerlerde hâkimdir. Fakat bu asırda tam bir Osmanlı örfî vergisi haline gelmiş ve Doğu-Anadolu ve Gürcistan feth edildiği zaman, oralara bir Osmanlı vergisi olarak teşmil edilmiştir. İleride bu nokta üzerinde ayrıca duracağız.

İspence mikdarında, sonraları, bazı bölgelerde arttırma yapılmıştır. Bilhassa 17. asırda vergilerde umumi bir arttırma yapıldığı zaman buna muvazi olarak ispence mikdarının da arttırıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ Taşoz adasında ispence 1519 tarihlerinde 25 akça iken 17. asırda 100 akçaya çıkarılmış[164], sonra 40 akçaya indirilmiştir. 1727'de Gence'de ispence 120 akça idi[165], 1716'da Mora Venediklilerden

159 Bak. Hinz, mez. makale.

160 Müstesna olarak burada ispence miktarının 20 akçaya indirilmiş olması ihtimali uzaktır. Bir yazış veya okuyuş hatası yapılmış olabilir.

161 Barkan neşri, s. 197 (Kanûnun tarihi 1570).

162 Bak. Mantran, mez. eser, İndeks.

163 859 H. Tarihli Aydın defterile Paşa-ili defterinde hıristiyan reâyâ, Müslümanlar gibi umumiyetle *çiftlü, bennak, kara* olarak taksim edilmişdir. Fakat H. 879 t. Gelibolu defterinde (Cevdet yazm. no. 79) Gelibolu şehrinde ve Ece-ovası nahiyesinde Maydos köyünde *ispence* tatbik olunmuştur. Nihayet Anadolu'da Isparta şehrinde 45 hıristiyanın 1125 akça ispence ödediği kayıtlıdır. (Tapu deft. no. 30). Hıristiyan ve müslümanlar için çift-resminin hâkim olduğu bu bölgelerde bu istisnaları izah etmek güçtür.

164 Barkan, s. 239, 345.

165 Barkan, s. 196.

geri alındığı zaman tanzim edilen yeni bir kanûnnâmede ispence, hıristiyanlar için 25, yahudiler için 125 akça olarak tâyin edilmiştir[166].

İspence, nadiren, cizye gibi mükellefin halüvaktine göre muhtelif nisbetlerde tespit edilmiştir. İmroz adasında *a'lâ* (en eyi durumda olan) ve *mutavassıtu'l-hal* (orta-halli) reâyâ ispenceyi 25 akça, *ednâ* (aşağı durumda, fakir) olanlar ve mücerredler (bekârlar) 15 akça olarak öderlerdi[167].

İspencenin toplanması tarihi çift-resminde olduğu gibi 1 Mart olarak tespit olunmuştur[168]. Bir timar birisine verildiği zaman tevcih tarihi o yılın 1 Martından önce ise ispenceyi o alırdı[169]. Aksi halde giden ve gelen timarlılar kendi aralarında ihtilâfa düşmekte, çok defa köylüden her ikisi ispenceyi almakta idiler.

İspenceden tamamen veya kısmen muâf olanlar: Çift-resmi sisteminde olduğu gibi, devlet tarafından kendilerine bazı hususi hizmetler yüklenen bir kısım hıristiyan reâyâ zümreleri, ispenceden tamamen veya kısmen muâf tutulmuşlardır. Voynuklar ve akrabaları[170] hıristiyan doğancılar askerîdir. İspence ödemezler. Fakat meselâ I. Bayezid devrinde Akça-hisar (Arnavutluk) ahalisi, hisarı muhafaza şartile ispenceden ve diğer vergilerden affedilmişlerdi[171]. Keza, denizden düşman taarruzuna açık bulunan bazı Ege denizi adalarında halk ispence ödemekten affedilmişlerdi[172]. Mâdenlerde çalışan reâyâ da ekseriya bu vergiden muâf tutulmuşlardır, veya 12 yahut 6 akça ispence ödemişlerdir[173].

Bir kısım reâyâ da tamamile hususî bir takım vergilere tâbi olduğundan ispenceden muâf tutulmuşlardır: *Eflaklar, Floriciler* muhtelif hizmetler ve âidat karşılığında toptan bir resim ödediklerinden ispence ödemezlerdi[174]. Doğu-Anadolu'da

166 Esasen bazı yerlerde Yahudilerin cizyeleri de hıristiyanlarınkinden fazladır (bak. 1548 t. Şam kanûnu, Barkan neşri, s. 226, m. 32).

167 Imroz kan. (1519), s. 237, m. I, s. 238 m. 9.

168 *"Resm-i çift ve resmi duhân ve resm-i mücerred ve ispence ve resm-i bîve ibtidâ-i martta alınır"* (Silistre kan. t. 1569, s. 281, m. 18).

169 Nigebolu kan. s. 269.

170 *"Voynuğun evlâdından olsun akrabasından olsun, onun gibilerden mâdâmki raiyyet yazılmaya, kimesne ispence taleb eylemez"*. (G. D. Galabov, *Osm.-türk. Quellen...*, Sofia 1943, s. 27). 922 H. tarihli Alaca-hisar tahrir defterine göre (Tapu def. 55) voynuklar sipahilere 25 akça ispence vermekte iken sonra bunu doğrudan doğruya devlet hazinesine ödemeleri emredilmiştir.

171 Benim, *Sûret-i Def. San. Arvanid.* S. 103; 16. asırda Silistre'de müslüman reâyâ kale hizmeti karşılığı avârızdan muâf idiler (Silistre def. no 483).

172 Midilli kan. (1707), s. 333, m. 1.

173 Bak. Erzurum kan. (1540), s. 72; Silistre def. tapu no. 452, (Kanûnî devri).

174 Bak. benim, *Fatih devri üzerinde tedkikler ve vesikalar*, s. 154.

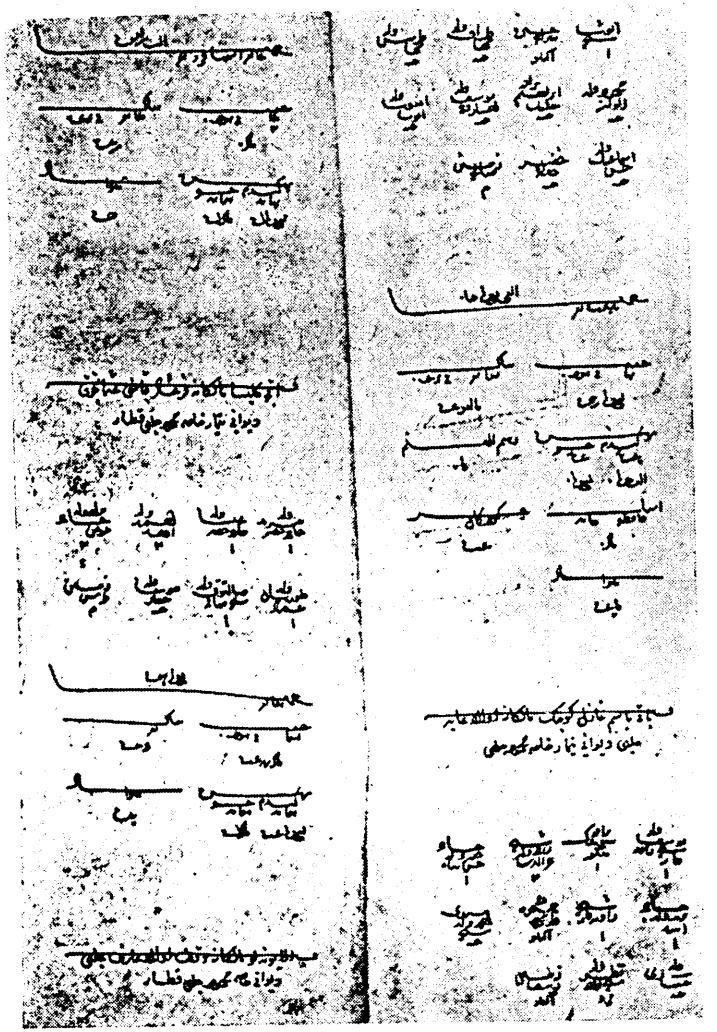
bir kısım Ermeniler *marhasiyye* (مرخصیه) adı altında maktu' bir resim ödediklerinden keza ispenceden muâf tutulmuşlardı[175].

Nihayet, *derbendci, pâsbân, ases* (عسس), *keştîbân, tuzcu, köprücü* tâyin olunan hıristiyan reâyâ, ispenceyi 10 veya 12 akça olarak aşağı nisbetlerde ödemekte idiler[176].

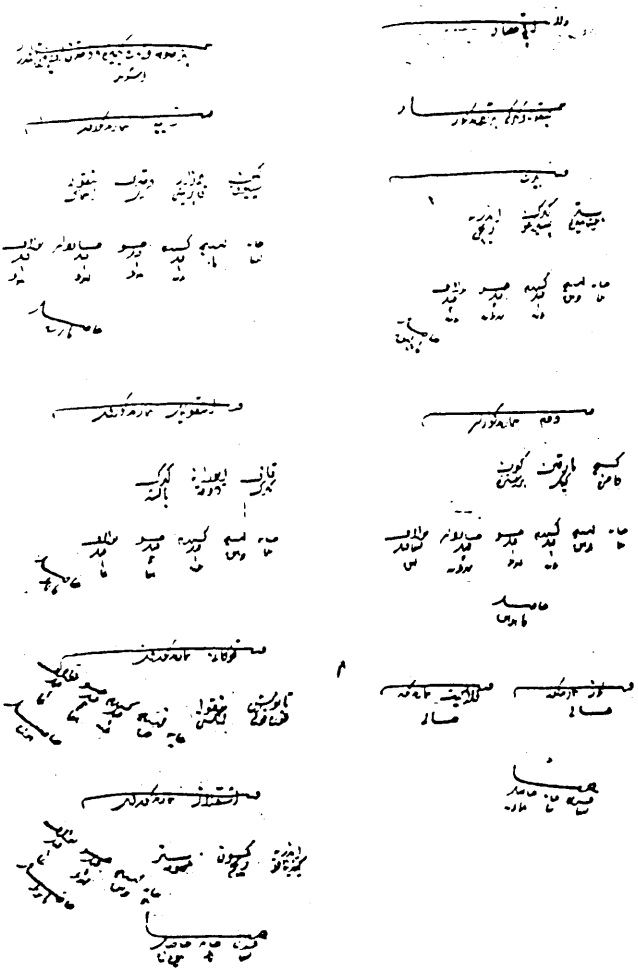
177) مرخصیه *Marahhasiye*

175 Erzurum kan. s. 69, m. 38.

176 Ohri kan. (1613), s. 295; Silistre kan. s. 280 ilâh. Pirlipe'de derbendciler 10 akça ödemekte idiler (tapu def. no. 4, Fatih devri sonları, karş. *Vakıflar Dergisi*, II, s. 339, v. 173). Silistre'de Izgorgrad köyünde (Silistre defteri, Kanûnî devri, Başbak. arşivi. no. 452) mâdenci hıristiyanlar için şu kayıt yapılmıştır: *"Bundan aşağı yazılanlar altışar akça ispence ve altışar akça harâc verüb gece-gündüz ma'dende hizmet ederler, eküb biçmezler, kuyucular ve ma'dencilerdir"*. Hıristiyan *dogancılar* için bak. not. 117. Devlet postası için *ulak* beygiri sağlayan reâyâ ispenceden ve avârızdan affolunurdu (vesika: Başv. Arş Mühimme deft. no. 22, s. 315). Tekfur gölünde (Silistre) 131 hıristiyan tuzcu *"derbend âdeti üzere sâyir derbendciler gibi onikişer akça ispence"* verirlerdi (Silistre def. tapu 483, Kanûni devri). Fakat aynı tarihte Maçin'de iskele hizmetine tâyin olunan hıristiyanlar yalnız avârızdan muâftılar. Ibrail'de mirî dalyanlar tamirile görevlendirilen hıristiyan reâyâ evvelâ â'şâr, ispence ve avârızdan muâf iken aynı tarihlerde yalnız avârızdan muâf tutulmuşlardır. Demirci hıristiyanlar ise, öşür ve ispenceden muâfiyette devam etmişlerdir (aynı defter).

Res. I. 860 H. tarihli Çorum mufassal defterinden
(Başbakanlık Arşivi, Maliye'den Müd.)

Res. II. 871 H. tarihli Dibre ve Akça-hisar mufassal defterinden (Başbakanlık Arşivi, Maliye'den Müd.)